

6^η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ Η ΝΕΑ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ ΚΑΙ Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ

ΣΤ20. Διδακτική Ενότητα

Ο κοσμοπολίτης άνθρωπος

1. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, *Διατριβαί*, Β 10.1 – 4

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **σκέψαι, σκόπει < σκοπέω -ῶ (θ. σκοπέ- από το ουσιαστικό σκοπός):** σκέψη, διάσκεψη, επίσκεψη, κατάσκοπος, σκόπιμος, κ.τ.λ.
- **προαιρέσεως < πρό + αίρουμαι (θ. αίρε- και έλ-):** αιρετός, καθαίρεση, διαίρεση, κ.τ.λ.
- **ύποτεταγμένα, άνυπότακτον < τάσσω ή τάττω (θ. ταγ- και τάττ-):** τάγμα, διάταγμα, σύνταγμα, τάξη, άτακτος, παράταξη, τακτικός, κ.τ.λ.
- **κεχώρισαι < χωρίζω (θ. χωριδ- από το επίρρημα χωρίς):** χωρισμός, χώρισμα, χωριστός, ξεχωριστός, αποχωρισμός, κ.τ.λ.
- **συμφέρον, έπανενεγκόντες < φέρω (θ. φέρ-, φαρ-, φορ-, φωρ-, οί- και ένεγκ-):** υποφερτός, φαρέτρα, φερνή, φορά, φόρος, φωριαμός, φορτίο, οίστρος, οισοφάγος, διηνεκής, διένεξη, κ.τ.λ.
- **ώρμησαν < όρμάω -ῶ (θ. όρμά- από το ουσιαστικό όρμη):** αφορμηση, εξόρμηση, παρόρμηση, παρορμητικός εφόρμηση.
- **ώρέχθησαν < όρέγω (θ. όρέγ-):** όρεξη, ορεκτικό, ανόρεχτος, ανορεξία.

Β. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

Ο Επίκτητος¹ (περίπου 55 – 135 μ.Χ.) γεννήθηκε ως δούλος στην Ιεράπολη της Φρυγίας, από άγνωστους γονείς. Πιθανολογείται ότι και η μητέρα του ήταν δούλη. Ο ίδιος υπήρξε κτήμα² του Επαφρόδιτου³, ενός ισχυρού άνδρα στη Ρώμη του Νέρωνα. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Νέρωνα, ο Επίκτητος κατέστη απελεύθερος και γρήγορα έγινε ευνοούμενος του ίδιου του αυτοκράτορα. Υπήρξε αγαπητός μαθητής του φημισμένου στωικού φιλοσόφου Γάιου Μουσώνιου Ρούφου. Ως απελεύθερος, ο Επίκτητος άρχισε και ο ίδιος να διδάσκει τον στωικισμό στην Ρώμη. Όταν ο Επίκτητος ανακοίνωσε δημόσια τις σκέψεις του σχετικά με την ελευθερία, είχε ήδη απολαύσει πολλά χρόνια απελευθέρωσης, αλλά η εμπειρία της δουλείας άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια της σε όλη τη φιλοσοφία του. Το πρώτο μάθημα του *Έγχειριδίου*, του βιβλίου που μας συστήνει τον στωικισμό ως τρόπο ζωής, επιμένει ότι όλα όσα είναι στ' αλήθεια δικά μας είναι εκ φύσεως ελεύθερα, απρόσκοπτα και αβίαστα.

Στα 94 μ.Χ. υπέστη τις συνέπειες του μεγάλου διωγμού που εξαπέλυσε εναντίον όλων των φιλοσόφων ο αυτοκράτορας Δομιτιανός, του οποίου το άμεσο περιβάλλον θεωρούσε τόσο τους διάφορους διδασκάλους της φιλοσοφίας, όσο και τους ολοένα αυξανόμενους μαθητές τους, ως στοιχεία ανατρεπτικά, ύποπτα και επικίνδυνα για την δημόσια τάξη και για τα πατροπαράδοτα ήθη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Τότε, ο Επίκτητος αναγκάστηκε να καταφύγει στην Νικόπολη της Ηπείρου, όπου άνοιξε νέα σχολή και απέκτησε πολλούς μαθητές. Εκεί δίδαξε μέχρι τον θάνατο του, ο οποίος επήλθε γύρω στα 135 μ.Χ. Οι βιογραφικές πηγές κοσμούν τον Επίκτητο με πληθώρα επιθέτων, τα οποία αποδεικνύουν ότι η ζωή του υπήρξε αυθεντική αντανάκλαση των διδασκαλιών και της φιλοσοφίας του: «πράος, λιτός, έντιμος, ολιγαρκής, ενάρετος, ευπροσήγορος, απλός, σεμνός».

¹ Οι σημειώσεις του παρόντος αρχείου βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό και στις κριτικές επισημάνσεις του Ι. Δ. Αμπελά, Δρ. Φιλοσοφίας – Φιλολόγου (https://akisambelas.files.wordpress.com/2020/02/fakelos_ylikou_g_lyk_d.e. 20-22.pdf).

² Το όνομά του, άλλωστε, σημαίνει «αποκτηθείς».

³ Ο Επαφρόδιτος ήταν κάποτε δούλος, που αργότερα όμως κέρδισε την ελευθερία του (απελεύθερος).

Γ. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ

Στα πρώτα χρόνια του δεύτερου αιώνα μ.Χ., αυτός ο πρώην δούλος ίδρυσε μια σχολή (που συνέχιζε εν μέρει την Αρχαία Στοά⁴) στη Νικόπολη της βορειοδυτικής Ελλάδας, που είχε εξελιχθεί σε περιζήτητο μητροπολιτικό κέντρο. Ανάμεσα στους μαθητές του ήταν κι ένας ευφυής νεαρός με το όνομα Αρριανός. Ο Λεύκιος Φλάβιος Αρριανός, όπως ήταν το πλήρες όνομά του, εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από το μήνυμα του δασκάλου του, ώστε έγραψε οκτώ βιβλία *Διατριβών* από τις διαλέξεις σχετικά με τον στωικισμό που είχε ακούσει από τον Επίκτητο, γραμμένες, λίγο ως πολύ, σε αυτούσια μορφή· επίσης, έγραψε ένα είδος συνοπτικής παρουσίασής τους, το γνωστό μας *Έγχειρίδιον*. Ο Αρριανός ακολούθησε λαμπρή σταδιοδρομία στη ρωμαϊκή διοίκηση και συνέγραψε πολλά άλλα βιβλία, μεταξύ αυτών μια *ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. Αποτελεί αξιοθαύμαστο κατόρθωμα το γεγονός ότι κατάφερε να αναπαραγάγει αυτούσια σχεδόν τα λόγια του Επίκτητου· το κείμενο που σώζεται σήμερα, γραμμένο στην Κοινή, τη δημώδη ελληνική γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε και στην Καινή Διαθήκη, είναι σαφώς η φωνή του δασκάλου του και όχι απλώς μια προσαρμογή του τρόπου ομιλίας του φιλοσόφου από τον Αρριανό.

Μέσα από τα έργα του Επίκτητου γρήγορα γίνεται κατανοητό πως ο φιλόσοφος προσηλώθηκε στην ηθική της Αρχαίας Στοάς, χωρίς όμως να αποκλείσει επιρροές από άλλες σχολές, κατά κύριο λόγο την Κυνική, από όπου αντλείται και ο τίτλος *Διατριβαί*, αλλά και την Περιπατητική. Κεντρικές έννοιες στο φιλοσοφικό του σύστημα είναι η *ελευθερία* και η *προαίρεσις*. Τα κύρια σημεία, δηλαδή, της φιλοσοφίας του Επίκτητου είναι η ακεραιότητα, η αυτοδιαχείριση και η προσωπική ελευθερία, την οποία προωθεί με το να ζητάει στους μαθητές του την λεπτομερή εξέταση δύο κεντρικών ιδεών, της *προαιρέσεως* (= της ελεύθερης εκλογής στάσης ζωής) και της σωστής χρήσης των εντυπώσεων.

Δ. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ: ΤΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ

Το *Έγχειρίδιον* αποτελεί απάνθισμα και σύνοψη των *Διατριβών* και των *Όμιλιών* του Επίκτητου. Αποτελείται από πενήντα τρεις παραγράφους ή κεφάλαια. Συντάχθηκε από τον Φλάβιο Αρριανό, μαθητή του φιλοσόφου, και θεωρείται μία από τις σημαντικότερες και ασφαλέστερες πηγές για την μελέτη της ηθικής φιλοσοφίας της Στοάς. Μέσα στις σελίδες του *Έγχειριδίου* γίνεται αμέσως αντιληπτή η θαρραλέα απόπειρα του Επίκτητου να εξηγήσει και να καθοδηγήσει λογικά όλες τις δράσεις και τις εκφάνσεις του ψυχικού κόσμου και να προβάλει την «*απάθεια*» ως ύψιστη φιλοσοφική αρετή, μια «*απάθεια*» που πλησιάζει περισσότερο προς την «*ψυχική γαλήνη*» ή την «*ψυχραιμία*» ή την «*αταραξία*», παρά προς την «*παντελή έλλειψη παθών*» ή την «*αναισθησία*» ή την «*αδιαφορία*». Έτσι, η προσεκτική μελέτη του *Έγχειριδίου* φέρνει τον αναγνώστη αντιμέτωπο με τον ίδιο τον εαυτό του και τον ωθεί ν' αντιμετωπίσει τον ίδιο τον ψυχικό του κόσμο. Το *Έγχειρίδιον* είχε πάντοτε ένα πολυπληθές, καλλιεργημένο αλλά και ανομοιογενές αναγνωστικό κοινό, και είναι πολλοί οι σύγχρονοι μελετητές που επιτυχώς διέκριναν τις κοινές αντιλήψεις, τις συμφωνίες και τις συνομολογήσεις μεταξύ των διδασκαλιών του Επίκτητου και εκείνων των πρώτων χριστιανών φιλοσόφων.

Τα κείμενα του Επίκτητου καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα περιπτώσεων, που κυμαίνεται από τις πεζές καταστάσεις της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής έως τις απαιτητικές

⁴ Ιδρυτής της Αρχαίας Στοάς ήταν ο Ζήνων (333 – 262 π.Χ.), από το Κίτιο της Κύπρου, πολυγραφότατος, το έργο του οποίου όμως έχει χαθεί. Ονομάστηκε έτσι από την Ποικίλη Στοά (= πολύχρωμη, κοσμημένη με τοιχογραφίες), στην Αγορά της αρχαίας Αθήνας, έναν κεντρικό δημόσιο χώρο, που ονοματοδότησε τους οπαδούς και το φιλοσοφικό σύστημα. Σπουδαίοι φιλόσοφοι της Αρχαίας Στοάς υπήρξαν επίσης ο Κλεάνθης (330 – 232 π.Χ.), από την Ασοσ της Τρωάδας και ο Χρύσιππος (280 – 206 π.Χ.), από τους Σόλους της Κιλικίας. Η Νέα Στοά είχε το στόχο να αυτοπροσυσταθεί ως φιλοσοφία – θεραπεία δίνοντας έμφαση στις ηθικές διδασκαλίες της Αρχαίας Στοάς. Για αυτό ο φιλόσοφος γίνεται δάσκαλος ηθικών αξιών και καθοδηγητής στην πρακτική ζωή. Η φιλοσοφία γίνεται η θεραπεία της ψυχής και μεριμνά για την ηθική βελτίωση του ανθρώπου και δη των νέων. Συνεπώς, η σχέση του Επίκτητου με τη Αρχαία Στοά είναι στενή, αλλά όχι και αυστηρή· με άλλα λόγια η Αρχαία Στοά είναι η βάση του φιλοσόφου, αλλά δεν τον περιορίζει αποκλειστικά στο πλαίσιο της. Ο φιλόσοφος ενσωματώνει στη Νέα Στοά στοιχεία από άλλες σχολές, αλλά το έρεισμά του είναι η ηθική του Χρύσιππου και της Αρχαίας Στοάς.

περιπτώσεις, όπως η ασθένεια, η φτώχεια και ο θάνατος. Ο Επίκτητος δεν κάνει σαφή διάκριση μεταξύ ηθικής και τρόπων. Όλα όσα καλούμαστε να κάνουμε και να σκεφτούμε, σχετίζονται με τη βασική του πεποίθηση: κάθε δύσκολη κι επικίνδυνη κατάσταση που προκύπτει στη ζωή μου, είτε είναι κάτι που εξαρτάται από μένα (με την προϋπόθεση ότι θα αποφασίσω και θα προσπαθήσω να την αντιμετωπίσω), είτε πρέπει να την αποδεχτώ γαλήνια και με απάθεια ως μια κατάσταση που προέκυψε από πράγματα τα οποία είναι πέρα από τον δικό μου έλεγχο. Μια σύντομη διερεύνηση θα δείξει ότι η διάζευξη είτε – είτε καλύπτει σχεδόν κάθε δυνατή κατάσταση που θα κληθούμε να αντιμετωπίσουμε στη ζωή μας.

Ε. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Το κείμενο του Επίκτητου ουσιαστικά θέτει 3 ερωτήματα. Ο φιλόσοφος απευθύνεται σε κάθε άνθρωπο (στον εαυτό του ή και στον αναγνώστη) με δύο πλάγιες και μία ευθεία ερώτηση: **α)** Ποιος είσαι; **β)** Από ποια πράγματα ξεχωρίζεις με κριτήριο τον λόγο; **γ)** Ποια είναι η αποστολή σου; Ο Επίκτητος, υιοθετώντας ένα παραινετικό ύφος, απαντά στα πρώτα δύο ερωτήματα και τονίζει ότι δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου, που του εξασφαλίζουν την ελευθερία του και τον διακρίνουν από τα υπόλοιπα ζώα: η προαίρεσις (η ελεύθερη βούληση, η έλλογη ικανότητα του ανθρώπου να επιλέγει και να αξιολογεί τις συνέπειες των επιλογών του) και ο λόγος (με την έννοια της ομιλίας αλλά και της λογικής σκέψης). Έτσι, συνεχίζει συμβουλεύοντας όλους τους ανθρώπους να κατανοήσουν, με τη βοήθεια της λογικής, το θεϊκό τρόπο διακυβέρνησης του κόσμου και να συνειδητοποιήσουν ότι είναι πολίτες του. Με βάση τις προηγούμενες διαπιστώσεις ο φιλόσοφος απαντά και στο τρίτο ερώτημα, προτρέποντας τους ανθρώπους να λειτουργούν με κριτήριο τη φυσική διάταξη – λειτουργία του κόσμου, δηλ. να ενεργούν ως μέλη ενός οργανωμένου συνόλου, κι όχι ως άτομα που απλώς επιδιώκουν το προσωπικό συμφέρον.

ΣΤ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- **Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο:** κατά την ελληνιστική εποχή ο οργανικός δεσμός του ανθρώπου με την πόλιν του και η ιδιότητά του ως πολίτης εξασθενούν, ενώ παράλληλα ενισχύεται η σημασία της παγκόσμιας κοινότητας (κόσμος). Η στωική αντίληψη για την παγκόσμια ανθρωπότητα θα ωριμάσει στα χρόνια που δεσπόζει η Ρώμη, καθώς θα διαμορφωθεί μία νέα, ελληνορωμαϊκή πλέον πραγματικότητα. Στωικοί φιλόσοφοι, όπως ο Επίκτητος (περίπου 50 – 130 μ.Χ.) και ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος (121 – 180 μ.Χ.), φαίνεται να δίνουν απαντήσεις στα φιλοσοφικά ερωτήματα, που ταιριάζουν στους ανθρώπους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Πιο συγκεκριμένα, η στρατιωτική και πολιτική επέκταση της Ρώμης αναδεικνύει εκ των πραγμάτων την ανάγκη για μία ευρύτερη σύλληψη του δικαίου, όπου ο νόμος θα αγγίζει όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. Έτσι, τα επόμενα χρόνια οι διδασκαλίες του Ζήνωνα (και του Χρυσίππου) μετεξελισσονται σε ιδέες όπως η αδελφότητα των ανθρώπων, η παγκόσμια κοινωνία ή κοινότητα με βασικά χαρακτηριστικά τη δικαιοσύνη και την καθολική συμμετοχή υπό την καθοδήγηση των σοφών. Παράλληλα, η ανάδυση της δημοκρατικής τότε Ρώμης και η ραγδαία επέκτασή της οδηγεί στην αποδοχή της κυρίαρχης στο διεθνές πεδίο αναδυόμενης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, περνώντας έτσι από την ηθικότητα στη νομιμότητα. Άλλωστε η ιδέα της ένωσης της ανθρωπότητας είναι κατά βάση ελληνορωμαϊκή.
- «**Σκέψαι τίς εἶ**»: το πρώτο ερώτημα αποτελεί στην ουσία μια παραινέση (προτρεπτική προστακτική σε β' ενικό πρόσωπο) του Επίκτητου εις εαυτόν με σκοπό να αναλογιστεί «ποιος είναι», δηλαδή να αποκτήσει επίγνωση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του. Το κείμενο έχει τον χαρακτήρα **α)** ενός εσωτερικού διαλόγου του συγγραφέα με τον εαυτό του (βιωματικό, εξομολογητικό ύφος), **β)** ενός εξωτερικού διαλόγου με τον αναγνώστη. Κάθε άνθρωπος οφείλει να «ερευνήσει εντός του» και να προσδιορίσει την ταυτότητά του μέσα στον κόσμο. Βλέπουμε, πως η φιλοσοφία έχει κυρίως πρακτικό προσανατολισμό, ενώ και τα φιλοσοφικά συγγράμματα μετατρέπονται κυρίως σε εγχειρίδια ευδαιμονίας.

- **«Τὸ πρῶτον ἄνθρωπος»:** στο ερώτημα τίς εἶ η απάντηση είναι ὅτι «εἶσαι ἄνθρωπος» με *ἰδιαίτερα γνωρίσματα*. Αυτό οφείλει ο καθένας μας να το συνειδητοποιήσει (ενδοσκόπηση, αυτογνωσία), ὥστε να ἔχει στη ζωή του ορθή κατεύθυνση και να φτάσει την ευτυχία. Κατά τον Επίκτητο το πλέον ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης οντότητας είναι η προαίρεσις την οποία θεωρεῖ ως το κυριότερον.
- **«τοῦτο δ' ἔστιν οὐδὲν ἔχων κυριώτερον προαιρέσεως»:** μια ἀπὸ τις κεντρικότερες ἔννοιες στο φιλοσοφικό σύστημα του Επίκτητου είναι αὐτή της προαιρέσεως. Πρόκειται για ἔννοια που είναι στενά συνδεδεμένη με την ελευθερία και την ευθύνη· με απλά λόγια θα μπορούσε να υποστηριχθεῖ πως η προαίρεσις είναι η προσωπική λογική ἀπόφαση ἢ ἡ τάση να παίρνει το άτομο λογικές ἀποφάσεις. Είναι ἀξιοσημείωτο πως ο φιλόσοφος δέχεται την προαίρεσιν ὡς ἐκείνην την ἀρετή που δεν μπορεί να τιθασεύσει κανείς, οὔτε ἀκόμη ο ἴδιος ο Δίας (Διατριβαί Α, 1. 1. 23 – 24: «ἀλλὰ δῆσω σε». Ἄνθρωπε, τί λέγεις; Ἐμέ; Τὸ σκέλος μου δῆσεις, τὴν προαίρεσιν δὲ οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται. «Εἰς φυλακὴν σε βαλῶ». Τὸ σῶματιον· μτφρ.: «ἀλλὰ θα σε δέσω». Ἄνθρωπε τι λες; Ἐμένα; Το πόδι μου θα δέσεις, τὴ βούλησή μου οὔτε ο Δίας δε μπορεί να νικήσει. «Θα σε ρίξω στη φυλακή». Το σώμα). Ἐτσι, η προαίρεση είναι ἀνώτερη ἀπὸ ὅλους και ὅλα, καθὼς είναι το δυνατότερο «ὄπλο» των ἀνθρώπων, ἀλλὰ χρειάζεται να ἀξιοποιηθεῖ για ορθοὺς σκοποὺς. Η προαίρεση παίζει κυρίαρχο ρόλο και στις κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις των ἀνθρώπων· θα μπορούσε να υποστηριχθεῖ πως είναι, μάλιστα, η ἀρετή ἐκείνη που ορίζει τὴ συμπεριφορά για τὴν ἐκάστοτε σχέση με τους συνανθρώπους. Αυτό σημαίνει πως η προαίρεση δεν μπορεί να ορίζεται με ἀντικειμενικά κριτήρια, ἀλλὰ με υποκειμενικά. Ἄλλωστε, ο Επίκτητος δεν ἐπιθυμοῦσε να «βγάλει» κανόνες συμπεριφοράς για ὅλους τους ἀνθρώπους, παρὰ να οδηγήσει τον καθένα στην αυτογνωσία και στην ἀτομική διαχείριση των προαιρέσεων. Η βάση της φιλοσοφίας είναι η αυτογνωσία. Η φιλοσοφία είναι τρόπος ζωῆς και ὄχι ἀπλῶς θεωρία. Κι ὅποιος ἐπιδιώκει να ἀκολουθήσει τὴν φιλοσοφική πρόταση του Επίκτητου, οφείλει, πριν ἀπὸ ὅλα, να ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ πάθη (δηλ. τις παρορμήσεις της ψυχῆς) για να μπορεί να κατανοήσῃ το τι συμβαίνει πραγματικά, να ἀδιαφορήσῃ δηλαδή για καταστάσεις ὅπως είναι η ζωή και ο θάνατος, η υγεία και ἀσθένεια, ο πλοῦτος και η φτώχεια, οἱ οποίες δεν ἔχουν ἀπὸ ἠθική σκοπιά καμία ἀξία, οὔτε θετική οὔτε ἀρνητική. Ὅτι δεν ἀπαγορεύεται και ὅτι δεν ὑπαγορεύεται ἀπὸ ἠθικούς λόγους, παραμένει ἀδιάφορον κατὰ τὴν ἀποψη τῆς στωικῆς ἠθικῆς. Για παράδειγμα ἕνας συνηθισμένος ἄνθρωπος πιστεύει ὅτι σημασία ἔχει να εἶσαι υγιῆς· ο στωικός σοφός καταλαβαίνει ὅτι ἀξία ἔχει ἡ προσπάθεια που καταβάλλεις, ὥστε να εἶσαι υγιῆς. Ἐπομένως, ἡ ἔννοια της προαιρέσεως ἀναφέρεται τόσο στη βούληση ὅσο και στη διάνοια, συνδέεται με τὴν ἔννοια τῆς ἐπιλογῆς (ἀρα και του λόγου), ἡ οποία ἐνυπάρχει στον ἄνθρωπο ὡς ἔλλογον.
- **«ἀλλὰ ταῦτη τὰ ἄλλα ὑποτεταγμένα, αὐτὴν δ' ἀδούλευτον και ἀνυπότακτον»:** ο Επίκτητος ἀναγνωρίζει στην προαίρεσιν ἠγετικό και καθοδηγητικό ρόλο στον ἀνθρώπινο βίον και τὴ συνδέει με τὴν ελευθερία (ἀδούλευτον, ἀνυπότακτον). Η προαίρεση δίνει ἠθικό περιεχόμενο στις πράξεις μας: δεν ετεροκαθοριζόμαστε, εἴμαστε ἐνεργητικοί – δηλ. υπεύθυνοι για τις ἐπιλογές μας – ἠθικοί παράγοντες. Η ελευθερία της προαιρέσεως, σύμφωνα με τὴν ἀποψη του Επίκτητου, δεν είναι οὔτε νομικό καθεστῶς οὔτε ἡ δυνατότητα να κυκλοφοροῦμε ἐλεύθεροι. Είναι ο πνευματικός προσανατολισμός των ἀνθρώπων που ἔχουν ἀνοσία στην ἀναστάτωση και τὴν ἀπογοήτευση, ἐπειδὴ οἱ ἐπιθυμίες και οἱ ἀποφάσεις τους ἐξαρτῶνται ἀπὸ τους ἴδιους και δεν ἀφοροῦν τίποτα ἀπ' ὅσα δεν μπορούν να ἀποκτήσουν ἀπὸ μόνοι τους. Ο κύριος περιορισμός τῆς προσωπικῆς ελευθερίας στην ἀρχαία Ελλάδα και τὴ Ρώμη ἦταν αὐτό που ο Επίκτητος γνώριζε ἀπὸ πρῶτο χέρι, ἡ κοινωνική πρακτική και ἡ ἀναξιοπρέπεια τῆς δουλείας. Και ἡ δουλεία, το να εἶναι κάποιος ἰδιοκτησία ἐνὸς ἄλλου ἀνθρώπου και να τον υπηρετεῖ ἀκολουθώντας τις διαταγές του, ἦταν ἀκριβῶς αὐτό που ἔδωσε στην ἀρχαία ελευθερία ἀξία και συναισθηματικό φορτίο. Η καθημερινή ζωή των δούλων περιοριζόταν ἀυστηρὰ ἀπὸ τις ἐπιθυμίες των κυρίων τους και τις ταπεινωτικές ἐργασίες που ἀπαιτοῦσαν να ἐκτελέσουν. Ἀλλὰ οἱ δούλοι, ὅπως και οἱ οποιοσδήποτε ἄλλος, εἶχαν νοῦ, και τόσο ο νοῦς ὅσο και τὸ σῶμα ὑπόκεινται σε ελευθερία και περιορισμό.

Μπορούμε, βέβαια, να είμαστε εξωτερικά ελεύθεροι και εσωτερικά δούλοι, ελεγχόμενοι από ψυχολογικούς αφέντες με τη μορφή επιθυμιών και παθών και πόθων που μας παρεμποδίζουν. Αντιστρόφως, θα μπορούσαμε να είμαστε έξωθεν περιορισμένοι ή ακόμα και κυριολεκτικά δέσμιοι, αλλά εσωτερικά απαλλαγμένοι από την απογοήτευση και τη δυσαρμονία, άρα ουσιαστικά τόσο ελεύθεροι, ώστε να είμαστε υπεύθυνοι για την ευημερία μας και να μας λείπουν ελάχιστα ή και τίποτα που δεν μπορούμε να αποκτήσουμε μόνοι μας. Η τελευταία, κατ' ουσίαν, είναι η ελευθερία που ο Επίκτητος, ο αρχαίος στωικός φιλόσοφος, ανέδειξε σε κεντρικό θέμα της διδασκαλίας του.

- **«Σκόπει οὖν ... κεχώρισαι προβάτων»:** Το δεύτερο ερώτημα είναι: «Από ποια πράγματα ξεχωρίζεις με κριτήριο τον λόγο;». Για την έννοια του λόγου ήδη έχουμε μιλήσει στον Αριστοτέλη: η λογικότητα του ανθρώπου είναι η άλλη όψη της πολιτικής του φύσης. Αυτή εξάλλου είναι και μία παλιά σημασία της αρχαιοελληνικής λέξης λόγος (λόγος = σχέση). Ο λόγος με τη διττή σημασία (ομιλία – γλώσσα, ικανότητα λογικής σκέψης και διανοητική δραστηριότητα) είναι, κατά τον Επίκτητο, όπως άλλωστε και για όλη τη στωική φιλοσοφία, το ιδιαίτερο γνώρισμα, η ειδοποιός διαφορά, του ανθρώπου από τα άλλα έμβια όντα, (θηρίων, προβάτων). Αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου, όπως και η προαίρεση.
- **«κεχώρισαι κατά λόγον»:** η έννοια του λόγου είναι γενικά πολυσήμαντη (ομιλία, προφορική έκφραση, διήγηση, λογική ιδιότητα, σκέψη, ορισμός, επιχείρημα, αναλογία) αλλά στη στωική φιλοσοφία η έννοια του λόγου έχει ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί βασικό της όρο σε δύο βασικά επίπεδα: ανθρώπινος λόγος – κοσμικός Λόγος. Ειδικότερα, οι Στωικοί εκκινούν από τη θεωρία του προσωκρατικού Ηράκλειτου για τον Λόγο ως ρυθμιστική αρχή που διέπει την πραγματικότητα και συνδέει με σχέσεις αναλογίας όλα τα όντα. Ο Λόγος εδώ γίνεται θεϊκός, δηλαδή μια αιώνια ενεργητική δύναμη του σύμπαντος, που επιδρά στην αδιαμόρφωτη ύλη, τη μορφοποιεί και δεν την αποχωρίζεται ποτέ (γι' αυτό έχει και υλική διάσταση). Λειτουργεί παραγωγικά όπως ένα σπέρμα, είναι ταυτόσημη με το πῦρ (ως ο κύριος υλικός φορέας δημιουργίας) και τη Φύση. Συνέχει κατά τρόπο λογικό (αιτιοκρατικό, νομοτελειακό) τον κόσμο διαμορφώνοντας την απαραίτητη κοσμική τάξη. Έτσι, ο Λόγος ταυτίζεται με τον συμπαντικό φυσικό ηθικό νόμο. Και η ανθρώπινη φύση είναι – κατά τους Στωικούς – τμήμα αυτού του κόσμου και της παγκόσμιας φύσης, η οποία καθοδηγείται και κυβερνάται από τον συμπαντικό νόμο του Λόγου / της Λογικής. Κι από τη στιγμή που ο άνθρωπος – ως μέρος αυτής της παγκόσμιας φύσης – διαθέτει μόνο αυτός από όλα τα έμβια όντα την έλλογη ικανότητα, οφείλει να ζει «ακολουθώντας τον Λόγο και τη φύση». Έτσι, το να ζει κανείς σύμφωνα με τον Λόγον, ταυτίζεται στην ουσία με το να ζει κανείς εναρμονιζόμενος με τη φύση. Ο άνθρωπος, επομένως, συγγενεύει με τα άλογα ζώα (λόγω των βασικών του ενστίκτων), αλλά, ως έλλογο ον, κυρίως «συγγενεύει» με τον θεό - Λόγο. Κύριο ζητούμενο του βίου ενός ανθρώπου είναι συνεπώς το να ζει σύμφωνα με την φύση του, η οποία τον ωθεί προς την ἀρετήν (και κατ' επέκταση προς την ευδαιμονία), μέσω της λογικότητάς του (στα λατινικά *ratio*)· άρα το «κατά φύσιν ζῆν» σημαίνει «κατ' ἀρετήν ζῆν». Η ἀρετή είναι το μόνο αγαθό και μόνο από αυτήν εξαρτάται η ευδαιμονία. Όλα τα υπόλοιπα πράγματα, ευχάριστα ή δυσάρεστα, στερούνται αξίας, είναι «ἀδιάφορα».
- **«Ἐπὶ τούτοις ... οὐχ ἔν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων»:** μετά την προαίρεσιν και τον λόγο το επόμενο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου είναι η ιδιότητά του να είναι πολίτης του κόσμου, και μάλιστα ηγετικό μέρος του κόσμου. Ασφαλώς δεν υπήρχε κάποιο παγκόσμιο κράτος, ώστε η έννοια του πολίτη να έχει κυριολεκτική σημασία· και ο κόσμος εδώ εννοείται με την πρωταρχική στωική σημασία, δηλαδή ως ένα ενιαίο σύνολο που διέπεται από τον φυσικό νόμο και τη λογικότητα. Βέβαια, οι Ρωμαίοι Στωικοί (Σενέκας, Επίκτητος, Μάρκος Αυρήλιος) κατά την ύστερη περίοδο της Στοάς συνδέουν πλέον ξεκάθαρα το ιδανικό της κοσμοπόλης με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία που κυριαρχεί σε όλη τη Μεσόγειο και τον τότε γνωστό κόσμο. Ακόμα κι αν ο Επίκτητος φαίνεται να επιστρέφει στον κοσμοπολιτισμό των

πρώτων Στωικών, που είναι κυρίως ηθικός και λιγότερο πολιτικός, εντούτοις δεν απορρίπτει τη δομή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

- **«πολίτης εἶ τοῦ κόσμου»:** η θέση του ανθρώπου στον κόσμο είναι ιεραρχικά η ανώτατη (*«οὐχ ἐν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων»*), αφού (*«γάρ»*) αυτός μόνο χάρη στη λογική φύση του είναι ικανός να κατανοεί τη θεϊκή διακυβέρνηση του κόσμου, και να αξιολογεί τις συνέπειές της. Ο Επίκτητος ζητούσε από τους μαθητές του να σκέφτονται ότι είναι έμβια όντα (πέρα από οποιαδήποτε διάκριση ανάλογα με τη φυλή, την καταγωγή, το φύλο, την οικονομική κατάσταση) προικισμένα με τη λογική. Ως άτομα οφείλουν να ενεργούν σύμφωνα με τη λογική και την προαίρεση στην προσωπική τους ζωή, αλλά παράλληλα έχουν και την υποχρέωση να εντάσσονται στο γενικό πλαίσιο του κόσμου και να θυμούνται πως ανήκουν σε μια μεγάλη ομάδα. Με άλλα λόγια ο φιλόσοφος προτείνει στους μαθητές του να συνδυάσουν – όσο πιο αρμονικά γίνεται – την ατομική προαίρεση με τον κοινωνικό τους ρόλο, ώστε να κατακτήσουν την ευδαιμονία. Σύμφωνα με τον στωικισμό, επομένως, καθήκον του ανθρώπου είναι να θέσει τον εαυτό του σε αρμονία με το Σύμπαν, το οποίο, ως λογικό και αγαθό, τού μεταφέρει τις ιδιότητές του. Με το να βλάπτει κανείς τους άλλους, απλώς για να εξυπηρετήσει το υποτιθέμενο ατομικό του συμφέρον, υπονομεύει κατ' ουσίαν την ίδια του την φύση. Ο στωικός δεν αρνείται τον κόσμο των θνητών πραγμάτων, ούτε όμως και εξαρτάται από αυτόν, απλώς ζει ατάραχα μέσα του και συμμετέχει σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής (λ.χ. πολιτική, οικογένεια, κ.τ.λ.).
- **«παρακολουθητικός γὰρ εἶ τῆ θεῖα διοικήσει»:** αυτό που κινεί τον κόσμο είναι η πρόνοια, η είμαρμένη – είναι η απαραβίαστη τάξη του κόσμου, μια λογική και συνεκτική δύναμη, ο ίδιος ο (κοσμικός) Λόγος. Όλα γίνονται σύμφωνα με αυτήν, που κάνει όλα τα πράγματα να είναι ενωμένα σε μια παγκόσμια «συμπάθεια». Οι στωικοί την ονομάζουν θεό ή και Δία: η διακυβέρνηση του κόσμου είναι η έκφραση ενός θείου, έλλογου νόμου. Η είμαρμένη συνιστά την πνευματική και διοικητική δύναμη του σύμπαντος με χαρακτηριστικό την τάξη, την ορθολογική βάση· είναι η λογική αιτία του κόσμου και όσων με πρόνοια διοικούνται μέσα στον κόσμο. Πρόκειται για μία έννοια που μέχρι τότε είχε μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα, και η οποία αποκτά πλέον επιστημονική διάσταση δηλώνοντας την ενότητα των νόμων της Φύσης. Δεν θα ήταν άστοχο να ισχυριστούμε ότι ο άνθρωπος ναί μεν δεν είναι υπεύθυνος για το περιβάλλον στο οποίο έχει βρεθεί, αλλά ο τρόπος με τον οποίο ενεργεί σε σχέση με το συγκεκριμένο περιβάλλον εξαρτάται τελικά από τον ίδιο (γι' αυτό και η προαίρεσις έχει ιδιαίτερη σημασία). Κατ' επέκταση κάθε απόφασή του είναι το αναγκαστικό επακόλουθο της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον, όπου οι εξωτερικές συνθήκες είναι τα δευτερεύοντα αίτια της πράξης, ενώ η δική του συγκατάθεσις είναι το κύριο αίτιο. Η είμαρμένη, επομένως, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το δεδομένο σύνολο των δυνατοτήτων στις οποίες ένα γεγονός ενδέχεται να εξελιχθεί και δεν ταυτίζεται με την μοιρολατρία. Ο Επίκουρος, τελικά, δέχεται την ύπαρξη ενός μοναδικού θεού, που, σαν ένα άγρυπνο μάτι, εποπτεύει τους ανθρώπους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Ως θεό ο Επίκτητος εννοεί τον Λόγον, ο οποίος αποτυπώνεται στην συμπαντική – κοσμική τάξη (*«θεῖα διοικήσει»*). Ο θεός, δηλαδή, έχει οργανώσει τον κόσμο με μία λογική μέθοδο. Εφόσον οι άνθρωποι κατέχουν τη λογική και την ικανότητα να κατανοούν τη φυσική τάξη (*«τῆ φυσικῆ κατασκευῆ»*), μπορούν να ρυθμίζουν τη ζωή τους σύμφωνα με τη φύση, κι έτσι είναι σε θέση να επιτυγχάνουν των απώτερο σκοπό τους.
- **«Τίς οὖν ἐπαγγελία πολίτου; Μηδὲν ἔχειν ἴδια συμφέρον, περὶ μηδενὸς βουλευέσθαι ὡς ἀπόλυτον»:** το τρίτο ερώτημα είναι το εξής: *«Ποια είναι η αποστολή του πολίτη»;* Από τη στιγμή που ο άνθρωπος αυτοπροσδιορίζεται ως πολίτης του κόσμου είναι αναγκαίο να αντιληφθεί ποια είναι η αποστολή του με αυτή την ιδιότητα. Πιο συγκεκριμένα, ο άνθρωπος οφείλει να μην προτάσσει το προσωπικό του συμφέρον (*«Μηδὲν ἔχειν ἴδια συμφέρον»*) και να μην αποφασίζει σαν να ήταν αποκομμένος από την ολότητα. Ο άνθρωπος εντάσσεται σε μια παγκόσμια κοινότητα, αποτελώντας οργανικό τμήμα της. Έτσι, η ευδαιμονία του ανθρώπου θα

εξασφαλιστεί, εφόσον αντιληφθεί το κοσμικό σχέδιο του Λόγου για καθετί και για τον ίδιο, και έτσι καταφέρει και ο ίδιος να ενταχθεί στον κόσμο (κοσμόπολη) και να ρυθμίσει ανάλογα τη συμπεριφορά του. Η παραδοχή, βέβαια, ότι το σύνολο («ὄλον») προηγείται του μέρους αποτελεί κοινό τόπο στην αρχαιοελληνική σκέψη ήδη από την κλασική εποχή. Ήταν κοινή η πεποίθηση με διαφορετικές διατυπώσεις βέβαια ότι η ατομική ευτυχία συνδέεται άρρηκτα με την ευημερία του συνόλου και, κατά συνέπεια, ότι το ατομικό συμφέρον πρέπει να υποτάσσεται στο συλλογικό, διότι *μόνο όταν το σύνολο ευημερεί, μπορεί να ευτυχήσει και το άτομο*. Οι παραπάνω απόψεις που αναπτύσσονται κατά την κλασική εποχή είναι αποτέλεσμα κυρίως των δεσμών που βιώνουν οι άνθρωποι ως μέλη μιας πολιτικής κοινωνίας με την πόλη – κράτος. Στους Στωικούς γενικά, και ειδικότερα στον Επίκτητο, με δεδομένες τις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, η αντίληψη αυτή συνδέεται με τη θέση ότι ο άνθρωπος αποτελεί μέρος του κοσμικού – θεϊκού Λόγου. Επιπλέον, ο φιλόσοφος, για να στηρίξει λογικά την προτροπή που διατύπωσε αμέσως παραπάνω, χρησιμοποιεί μια παρομοίωση («ὥσπερ ἄν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς λογισμὸν εἶχον καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ»).

- **«ἀλλ' ὥσπερ ἄν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς λογισμὸν εἶχον καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ, οὐδέποτ' ἂν ἄλλως ὥρμησαν ἢ ὠρέχθησαν ἢ ἐπανενεγκόντες ἐπὶ τὸ ὄλον»:** ο άνθρωπος – με βάση τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία της φύσης – οφείλει να ενεργεί όχι ως μεμονωμένο άτομο, αλλά ως «κομμάτι» ενός ευρύτερου συνόλου. Μόνον έτσι, με την πρόταξη δηλ. του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού – διασφαλίζεται η ομαλή λειτουργία του συνόλου. Αυτή τη σκέψη του ο Επίκουρος την καθιστά σαφέστερη με μια μεταφορική αναλογία: το χέρι και το πόδι, αν μπορούσαν να αντιληφθούν τη φυσική τάξη των πραγμάτων, δεν θα λειτουργούσαν ποτέ μεμονωμένα και ασυντόνιστα, αλλά πάντοτε αρμονικά και συντονισμένα με το σύνολο του σώματος. Κατ' ανάλογο τρόπο και ο άνθρωπος, αποκτώντας συνείδηση της θέσης του μέσα στον κόσμο, οφείλει να ενεργεί συντονίζοντας τις ορέξεις – επιθυμίες του και τις προτεραιότητές του με τον κοσμικό λόγο και ανάγοντας οτιδήποτε επιλέγει και πράττει στο σύνολο. Σε αυτήν την παρομοίωση διακρίνουμε τη βασική αντίληψη των στωικών φιλοσόφων πως ενυπάρχει στον κόσμο ένας «φυσικός λόγος» που τον διέπει, που ρυθμίζει και διευθετεί τα πάντα κατά το σχέδιό του. Ο άνθρωπος αποτελεί ένα από τα ηγεμονικά μέρη του κόσμου, κι επομένως οφείλει να κατανοεί τη λογική διάταξη του σύμπαντος, την παγκόσμια «συμπάθεια» στην οποία είναι ενωμένα όλα τα πράγματα και να εναρμονίζει τις ενέργειες και τη συμπεριφορά του προς αυτήν. Οι Στωικοί υποστήριζαν ότι το πρώτο ένστικτο του ανθρώπου είναι εκείνο της αυτοσυντήρησης, της οἰκειώσεως των όντων με τον εαυτό τους. Στην ουσία πρόκειται για τον έμφυτο μηχανισμό του αυτοπροσδιορισμού έναντι των άλλων όντων, που επιλέγει το ωφέλιμο και το ευχάριστο και απορρίπτει το βλαβερό και το δυσάρεστο. Ο συγκεκριμένος όρος («οἰκείωσις»), καθώς εκτείνεται από τη βιολογία στην ηθική, στη μέση και νέα Στοά (άρα και στον Επίκτητο) υποδηλώνει τη δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να αντιληφθεί ότι η θέση του δεν περιορίζεται στο στενό πλαίσιο της κοινότητας που έχει γεννηθεί, αλλά πλέον εκτείνεται στο σύνολο της κοσμικής πραγματικότητας στην οποία είναι ενταγμένος και με την οποία έχει κοινά σημεία. Καταλήγοντας, ο Επίκτητος τονίζει ότι τα μέλη ενός οργανικού συνόλου, όπως το χέρι ή το πόδι, συντονίζονται με το σύνολο, επιτελούν τις λειτουργίες τους ακολουθώντας τη λογική του συνόλου στο οποίο ανήκουν ως μέλη. Επομένως, στην περίπτωση του ανθρώπου το λογικό και ηγεμονικό μέρος της ψυχής καλείται να αντιπαλέψει τις ανθρώπινες επιθυμίες («ὥρμησαν ἢ ὠρέχθησαν»), και να τιθασεύσει τις άλογες επιθυμίες, που έρχονται σε αντίθεση με την κοσμική τάξη, όπως την καθόρισε ο παγκόσμιος λόγος.

2. ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, Τὰ εἰς ἑαυτόν, 4.4

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **ποιητέων < ποιέω -ῶ (θ. ποιέ-):** ποίημα, ποίηση, ποιητής, ποιητικός, χειροποίητος, εκποίηση, αρτοποιός, ποτοποιός, κ.τ.λ.
- **φήσει < φημι (θ. φη-, φᾶ-, φᾶ-, και με ετεροίωση φω-):** άφατος, κατάφαση, προφήτης, φήμη, φωνή, διαφήμιση.
- **πολιτεύματος < πόλις:** πολίτης, πολιτικός, πολιτειακός, πολιτιστικός, πολιτισμός, απολίτιστος, συμπολίτευση, αντιπολίτευση, πολιτικοποίηση, διαπολιτισμικός, άπολις.

Β. ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

Ο Μάρκος Αυρήλιος γεννήθηκε στην Ρώμη την άνοιξη του 121 μ.Χ. Ήταν γιός του Άννιου Βήρου και της Δομιτίας Λουκίλλας. Όταν πέθανε ο πατέρας του, τον υιοθέτησε ο πάππος του (129 – 136 μ.Χ.). Εκπαιδεύθηκε με εξαιρετικούς διδασκάλους Έλληνες και Ρωμαίους και πήρε όλα εκείνα τα σημαντικά εφόδια που θα τον βοηθήσουν στην κατοπινή του εξέλιξη. Όταν ο Αδριανός υιοθέτησε τον θείο του, τον Αντωνίνο, τον υποχρέωσε να υιοθετήσει με τη σειρά του τον Μάρκο, διότι είχε μείνει έκθαμβος από την ευρυμάθεια, την χρηστότητα του ήθους και την οξύνοια του νεαρού πατρικίου. Μετά τον θάνατο του Αδριανού, ο Μάρκος Αυρήλιος, ως διάδοχος του Αντωνίνου, ζει μαζί του στην αυλή και ετοιμάζεται για το μεγάλο και δυσκολότατο έργο της εξουσίας. Σπούδασε ρητορική με διδάσκαλο τον Φρόντωνα και φιλοσοφία με διδασκάλους τους στωικούς Διόγνωτα και Ρούστικο. Ο Ρούστικος, όπως αναφέρει ο ίδιος, του χάρισε το έργο του Επίκτητου, πράγμα που τον γέμισε θαυμασμό για τον φιλόσοφο και τον απομάκρυνε από την ρητορεία.

Η στωική φιλοσοφία τον απορρόφησε τελείως, χωρίς όμως να τον απομακρύνει ποτέ από τα φλέγοντα προβλήματα του κράτους. Το αντίθετο μάλιστα: απ' αυτή αντλούσε την δύναμη να τα αντιμετωπίσει. Το 161 μ.Χ. γίνεται αυτοκράτορας. Από την στιγμή αυτή αρχίζει μία έντονη δράση για την εξουδετέρωση των ποικίλων αντιδράσεων, που καλείται να αντιμετωπίσει ως υπεύθυνος ηγέτης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Επί μία εικοσαετία (από το 162 – 180 μ.Χ.) περνά την ζωή του στα στρατόπεδα και πολεμά εναντίον των ποικιλώνυμων εχθρών του κράτους, σε Ανατολή και Δύση και Βορρά. Βρετανοί, Χάτοι, Κουάδοι, Μαρκομάνοι, Σαρμάτες, Αρμένιοι και Πάρθοι προσπαθούν να καταλύσουν το κράτος. Ο αυτοκράτορας αμύνεται και διεξάγει σκληρούς αγώνες. Η όλη του ζωή ως αυτοκράτορας μαρτυρεί μία ακατάβλητη δύναμη και αντοχή που κανείς δεν μπορεί να μη θαυμάσει. Η όλη του δράση αποδεικνύει ότι η στωική απάθεια σε καμία περίπτωση δεν ταυτίσθηκε από τον Μάρκο με την απραξία. Αντίθετα η πράξη, πλαισιωμένη και συμπληρωμένη από το φιλοσοφικό του έργο που έγραψε στις σκηνές της εκστρατείας, είναι το βασικό γνώρισμα του αυτοκράτορα – φιλοσόφου. Με την ζωή του απέδειξε για άλλη μια φορά ότι η πράξη δεν αντιστρατεύεται την θεωρία, αλλά αντίθετα όσο πιο μεγάλη είναι η πράξη τόσο περισσότερο ύψος παίρνει η θεωρία.

Γ. ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ: Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Είναι 2^{ος} μ.Χ. αιώνας. Η Ρώμη είναι η κοσμοκράτειρα δύναμη που απλώνεται από τον Ατλαντικό ως τον Ευφράτη. Η έννοια του κράτους έχει πάρει την μεγαλύτερη ευρύτητα της. Έχουν καταπέσει όλοι οι εθνικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί, αλλά και θρησκευτικοί φραγμοί και στην θέση τους έχει υψωθεί το παντοδύναμο Ρωμαϊκό imperium. Η αλλαγή στην φύση του αρχαίου κόσμου έχει προετοιμαστεί βέβαια από τον Αλέξανδρο, που πρώτος επεχείρησε να καταργήσει τα πολιτικά και εθνικά σύνορα και να δημιουργήσει ένα παγκόσμιο κράτος με διεθνή χαρακτήρα. Ο Μέγας Αλέξανδρος φιλοδοξούσε σ' αυτό το κράτος να δεσπόσει το Ελληνικό πνεύμα. Δεν μπόρεσε όμως να το επιτύχει.

Ήρθε μετά ή Ρώμη με την πατριαρχική δημοκρατία, με την στρατιωτική πειθαρχία, με τον σεβασμό (pietas), με το αυστηρό δίκαιο (ius). Μ' αυτά τα στοιχεία ήρθε να δημιουργήσει το παγκόσμιο κράτος. Και το δημιούργησε. Οι αξίες, με τις οποίες και για τις οποίες αγωνίσθηκε, έφεραν τους καρπούς τους. Πλην όμως, οι καρποί δεν ήταν πλέον ανόθευτοι. Οι Ρωμαϊκές αξίες ήρθαν σε άμεση

επαφή με τις Ελληνικές αξίες κατά τρόπο ιστορικά παράδοξο. Η αυστηρή και ξηρή Ρώμη άρχισε να γίνεται ευαίσθητη και πολύ πιο δεκτική στις τέχνες, τα γράμματα και τη φιλοσοφία. Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στον 2^ο μ.Χ. αιώνα. Το Ρωμαϊκό κράτος περιλαμβάνει στους κόλπους του τα πιο αντιφατικά στοιχεία. Πλάι στους ισχυρούς που έχουν την δυνατότητα να απολαύσουν τα πάντα, υπάρχει το πλήθος των δούλων που στερείται τα πάντα. Οι ισχυροί όμως δεν βρίσκουν μέσα στις απολαύσεις εκείνο που θέλουν, εκείνο που με θέρμη πάντα θα επιζητεί η ανθρώπινη ψυχή, την ευτυχία. Το πλήθος, που δεν μπορεί να δοκιμάσει τις υλικές απολαύσεις, που δεν του δίνεται η ευκαιρία να αποχαυνωθεί μ' αυτές, αναζητεί και αυτό την ευτυχία σ' άλλους χώρους· μεταξύ αυτών και στους χώρους της φιλοσοφίας.

Μεγάλα φιλοσοφικά ρεύματα δημιουργούνται και η Ρώμη γίνεται το κέντρο της πάλης των πιο αντίθετων φιλοσοφικών θεωριών. Το πιο ισχυρό, όμως, φιλοσοφικό ρεύμα αυτής της εποχής είναι η στωική φιλοσοφία. Δεν είναι κάτι νέο βέβαια. Οι ρίζες της είναι παλαιές και ανάγονται στα τέλη του τετάρτου και τις αρχές του τρίτου π.Χ. αιώνα. Ιδρυτής της στωικής φιλοσοφίας θεωρείται ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου, που πολύ νωρίς εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, ίδρυσε δική του σχολή και την ύψωσε απέναντι στην Ακαδημία και στο Λύκειο.

Ακολούθησαν πολλοί τις βασικές του αρχές, οι οποίες με τον χρόνο μεταπλάθονται και αγκαλιάζουν τον άνθρωπο και τα προβλήματά του, όπως εμφανίζονται στις διάφορες εποχές. Η βασική θέση της στωικής φιλοσοφίας είναι η *απάθεια* απέναντι στα προβλήματα της ζωής. Η *απάθεια* είναι εντολή του *ἐν ἡμῖν λόγου*, ο οποίος βοηθά τον άνθρωπο να κατανοήσει ότι τα πράγματα δεν άπτονται της ψυχής ούτε κατ' ελάχιστον. Επομένως, η ψυχή δεν έχει παρά να τα αγνοήσει και αυτομάτως βρίσκει την ηρεμία της και την γαλήνη της. Αυτή η θέση ήταν αρκετά παρήγορη για τους ανθρώπους της εποχής εκείνης με τα άπειρα προβλήματα. Ένας από τους πιστούς και μάλιστα ο κορυφαίος απολογητής αυτής της φιλοσοφικής θέσης ήταν ο Μάρκος Αυρήλιος. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αυτή την φορά ο απολογητής του στωικισμού δεν είναι δούλος, αλλά ο ίδιος ο αυτοκράτορας της Ρώμης!!!

Δ. ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ: ΤΑ ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ

Ο Μάρκος Αυρήλιος έγραψε *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* σύμφωνα με τα συμπεράσματα των μελετητών κατά το διάστημα 166 – 176 μ.Χ. Είναι έργο, επομένως, των χρόνων της ωριμότητάς του. Είναι γραμμένο σ' ελληνική γλώσσα, την *Κοινή*. Το έργο αποτελείται από δώδεκα βιβλία. Η διαίρεση οφείλεται σε μεταγενεστέρους μελετητές. Στο πρώτο βιβλίο ο συγγραφέας με *χάρη* και *απλότητα* παρουσιάζει όλα τα πρόσωπα που τον βοήθησαν να γίνει αυτός που έγινε. Εκφράζει μ' αυτόν τον τρόπο την αιώνια ευγνωμοσύνη προς τους γονείς, τους δασκάλους, τους φίλους και προπάντων προς τους θεούς διότι, όπως χαρακτηριστικά λέει στο τέλος του βιβλίου, «*πάντα γάρ ταῦτα θεῶν βοηθῶν καὶ τύχης δεῖται*». Το πρώτο βιβλίο αποτελεί ένα είδος προλόγου σ' όλο το έργο, γιατί εκθέτει σ' αυτό όλα τα στοιχεία της προσωπικότητάς του, με τα οποία προσπαθεί να κατανοήσει το βαθύτερο νόημα της ύπαρξής του και της σχέσης του με τον κόσμο.

Στα επόμενα βιβλία τα βασικά προβλήματα που τον απασχολούν είναι ο άνθρωπος στην σχέση του με τον κόσμο και τον θεό. Πιστεύει ότι ο άνθρωπος είναι δημιουργημα «*τῆς τῶν ὄλων φύσεως*» ή «*τῆς φύσεως τοῦ παντός*», όπως χαρακτηρίζει «*τὴν δημιουργὸν τῶν πάντων δύναμιν*». Επαναλαμβάνει συνεχώς ότι τα πράγματα καθ' εαυτά δεν μπορούν να αγγίξουν την ψυχή και επομένως δεν πρέπει να την ταράσσουν. Η αντίληψη που έχει ο άνθρωπος γι' αυτά τα πράγματα είναι καθαρά υποκειμενική και μπορεί, αν θέλει, να την αλλάξει. Τα πάντα στην ζωή είναι ρευστά. Ο κόσμος είναι *ἀλλοίωσις*. Η μεταβολή είναι το βασικό γνώρισμά του, η αέναη και ακατάπαυστη μεταβολή με την οποία ο κόσμος κατορθώνει να παραμένει πάντα νέος. Πρέπει ο άνθρωπος να αποδέχεται ευχαρίστως ό,τι του απονέμει η φύση, έστω και αν φαίνεται σκληρό. Βασική αρχή είναι η *αταραξία* («*Πρῶτον μὴ ταρασσου*»). Σκοπός της ζωής είναι να γίνει η ψυχή *αγαθή* και *απλή* και *άφοβη* («*φανερωτέρα τοῦ περιταμένου σώματος πλήρης καὶ ἀνευδής και οὐδέν ἐπιποθοῦσα, οὐδέ ἐπιθυμοῦσα οὐδενός οὔτε ἐμψύχου οὔτε ἀψύχου*»).

Ε. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ο Μάρκος Αυρήλιος, μ' έναν υποθετικό συλλογισμό, διαπιστώνει ότι η *ικανότητα της νόησης* και ο *ορθός λόγος* είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Ο *ορθός λόγος* με τη σειρά του υπαγορεύει τους *νόμους* που είναι – συνεπώς – *κοινοί* για όλους· απ' αυτό προκύπτει ως συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι είναι σε τελική ανάλυση *συμπολίτες* σε μια *οικουμενική πόλη* με ένα *κοινό πολίτευμα*.

Δ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- **«Εἰ τὸ νοερόν ἡμῖν κοινόν ... ὡσανεὶ πόλις ἐστί»:** ο Μάρκος Αυρήλιος με μια σειρά υποθέσεων καταλήγει στο συμπέρασμά του:
 - α. Αν η *ικανότητα της νόησης* είναι *κοινή* στους ανθρώπους, τότε *κοινός* είναι και ο *ορθός λόγος*.
 - β. Αν ο *ορθός λόγος* είναι *κοινός*, τότε είναι αυτός που ορίζει τι να κάνουμε (*άρα*: τι είναι *δίκαιο*) και τι όχι (*άρα*: τι είναι *άδικο*).
 - γ. Αν *ισχύει το παραπάνω*, τότε και ο *νόμος* είναι *κοινός* για όλους μας.
 - δ. Αν, λοιπόν, ο *νόμος* είναι *κοινός* για όλους, τότε είμαστε *συμπολίτες*.
 - ε. Επομένως, *συμμετέχουμε όλοι σε μια κοινή πολιτεία*, και η *οικουμένη είναι μια μεγάλη πόλη*.
- **«καὶ ὁ λόγος, καθ' ὃν λογικοί ἐσμεν, κοινός»:** ο άνθρωπος αποτελείται από τρία κυρίως στοιχεία, την *σάρκα*, το *πνευμάτιον* και το *ἡγεμονικόν*. Από αυτά η *σὰρξ* δεν έχει καμία απολύτως αξία. Το *πνευμάτιον* είναι η ψυχή. Και αυτήν ο Μάρκος Αυρήλιος την θεωρεί ως υλική υπόσταση, ένα είδος ανέμου που έχει εγκατασταθεί στο σώμα και δια της εισπνοῆς και αναπνοῆς διατηρεῖ τον άνθρωπο στην ζωή. Τρίτο και βασικό στοιχείο του ανθρώπου θεωρεῖ το *ἡγεμονικόν*, τον νου, τον λόγο που είναι *«ἀπόσπασμα τοῦ Διός»* εγκατεστημένο εντός του ανθρώπου, για να τον κατευθύνει να πράττει ὅσα είναι σύμφωνα με την φύση του και με την φύση του παντός, από την οποία προσήλθε. Το *ἡγεμονικόν* – ως πρώτη δύναμη του ανθρώπου – έχει χρέος να καταστέλλει τις ορμές της σάρκας, να περιορίζει της ψυχῆς τα πάθη. Με την βοήθειά του ο άνθρωπος μπορεί εν τέλει να αντιληφθεῖ ότι *μοιράζεται με όλους τους συνανθρώπους του, χωρίς καμιά διάκριση, κοινούς νόμους και μια κοινή – οικουμενική πολιτεία*.
- **«ὁ κόσμος ὡσανεὶ πόλις ἐστί»:** ο Μάρκος Αυρήλιος ως αυτοκράτορας θα συνδέσει εμφανῶς τον στωικό κοσμοπολιτισμό με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα το παγκόσμιο κράτος που οραματίζονται οι Στωικοί, να είναι κατά τρόπο παράδοξο την ίδια στιγμή τόσο ουτοπία όσο και συντελεσμένη ιστορική πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, ο κοσμοπολιτισμός που στους Έλληνες προήλθε από την πολιτική παρακμή τους ως ένα μακρινό ιδανικό, στους Ρωμαίους γίνεται *περήφανη αυτοσυνείδηση της ιστορικής τους αποστολής τους*. Ο χαρακτηρισμός, βέβαια, *πολίτης του κόσμου* δεν είναι καινούριος ούτε επινόηση των Στωικῶν· ἄλλωστε και ο Διογένης ο Κυνικός είχε διακηρύξει πρώτος ότι ήταν *πολίτης του κόσμου*, με την αρνητική έννοια της απόρριψης των κανόνων των επιμέρους πόλεων – κρατῶν: *ἄπολις, ἄοικος, πατρίδος ἐστερημένος, πτωχός, πλανήτης*. «Για εκείνον (δηλ. τον Διογένη) *μόνον, πᾶσα γῆ πατρίς, και όχι κάποιος ιδιαίτερο τόπος (...)* Ἐτσι κατορθώνεται η *ελευθερία*» (Διατριβαί, Γ, 24, 64 – 67). Η έννοια θα ξαναχρησιμοποιεῖ ιδιαίτερα από τα μέσα του 19^{ου} αι. σε ένα ολοένα περισσότερο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Ἢδη στην κλασική εποχή μεμονωμένες φωνές ὅπως αυτές του Ιππία και του Αντιφώντα είχαν υποστηρίξει ότι οι εθνικές διακρίσεις είναι αφύσικες. Ανάλογη θέση έχει και ο στωικός Αρίστων ο Χίος, ενώ και ο Χρῦσιππος ἔλεγε ότι οι πόλεις της οικουμένης είναι πόλεις μόνο κατ' ὄνομα, αφού μειονεκτούν ηθικά.
- **«τίνας γὰρ ἄλλου φήσει ... λογικὸν καὶ νομικὸν ἡμῖν ἢ πόθεν»:** ὅλοι οι άνθρωποι μοιραζόμαστε ένα *κοινό πολίτευμα* κι έχουμε *πλασθεῖ* για να *συνεργαζόμαστε* με τους συνανθρώπους μας: *«γεγόναμεν πρὸς συνεργίαν»*. Είμαστε ὄντα λογικά και κοινωνικά (ὅπως κοινωνικός είναι ὁ νοῦς τοῦ παντός): δεν μπορούμε, επομένως, να *οργιζόμαστε* κατά των

συνανθρώπων μας, και αν ακόμη σφάλουν, διότι είναι συγγενείς όχι εξ αίματος, ούτε εκ σπέρματος, αλλά εκ πνεύματος. Διότι όλοι μας προερχόμαστε από τον ίδιο κοινό νου που ρυθμίζει και διοικεί το σύμπαν. Πρέπει λοιπόν, να συγχωρούμε τους συνανθρώπους μας, να τους αγαπάμε, να τους νουθετούμε, να τους επαναφέρουμε στον ορθό δρόμο, εφόσον ζούμε σε μια «κοινή πολιτεία» και υπηρετούμε – με τη βοήθεια του ορθού λόγου και του νόμου – τον ίδιο απώτερο σκοπό. Ο κόσμος για τους Στωικούς είναι πρώτα απ' όλα ένας έμψυχος υλικός οργανισμός, που ακολουθεί τις επιταγές της θείας βουλήσεως, έχοντας πέρα από την υλική διάσταση και τις ιδιότητες του ανώτερου ζωικού οργανισμού: λογική, νόηση και φρόνηση. Επιπλέον, ο άνθρωπος χάρη στην ουσιαστική ομοιότητα της ψυχής του με τον Λόγο του κόσμου είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση για την παγκόσμια κοινότητα. Για τους Στωικούς η ψυχή του ανθρώπου είναι απόσπασμα (μέρος) της παγκόσμιας ψυχής, της ζωτικής, νοήμονος, θερμής πνοής που διαπερνά ολόκληρο τον κόσμο. Το σύμπαν, ο κόσμος είναι μία «πόλη», η κοινή κατοικία θεών και ανθρώπων, με κοινό συνδετικό στοιχείο τη λογικότητα που διέπει το σύνολο και τα μέρη του. Η «κοσμική πόλη» έχει ως νόμο της τον φυσικό ηθικό νόμο, τον «ορθό λόγο». Επομένως, ως μέρη του ενός κοσμικού Λόγου διαμορφώνουν, θεός (θεοί) και άνθρωποι μαζί, ένα μεγάλο λογικό πλαίσιο ζωής, ένα πολιτικό σύστημα όπου κάθε άτομο είναι ένα απαραίτητο μέλος. Το κοινό στοιχείο του λόγου δίνει τη δυνατότητα στους Στωικούς να διατυπώσουν την ηθική εντολή πως τελειοποιούμενα τα ανθρώπινα όντα, ως μέρη του κοσμικού όλου, πρέπει να εναρμονίσουν τη δική τους ανθρώπινη λογική με την παγκόσμια – οικουμενική Φύση: «όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Η συγκεκριμένη ηθική εντολή είναι προϋπόθεση για την ανθρώπινη ευτυχία, για την αποκαλούμενη «εὐροια βίου». Καταλήγοντας, η προτροπή των Στωικών να νιώσει ο άνθρωπος ότι είναι πολίτης του κόσμου λειτουργεί θεραπευτικά, ως τρόπος να αντιμετωπίσει το βίωμα της αγωνίας και της ανασφάλειας. Ο άνθρωπος της ελληνιστικής και ελληνορωμαϊκής εποχής ζητάει καταφύγιο στον εαυτό του και συγχρόνως προσανατολισμό και ηθική στέγη σε κάτι το οποίο υπερέβαινε τα παλαιότερα όρια που σφράγιζαν τα τείχη της πόλης του· στρέφει το βλέμμα του στον κόσμο, στο σύμπαν, για να προσανατολίσει το πνεύμα του, να δικαιώσει την ύπαρξή του και να ανταποκριθεί στα σημεία των καιρών.

ΣΤ21. Διδακτική Ενότητα

Η νέα οικουμένη

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περί Αλεξάνδρου τύχης και ἀρετῆς*, 6 329A – D

A. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **καταβαλομένου < κατά + βάλλω (θ. βαλ-*j*-, βλη-, βελ-, βολ-):** βολή, βλήμα, βολίδα, βόλος, βελόνη, βέλος, διαβλητος, προκαταβολή, κ.τ.λ.
- **συντείνει < τείνω (θ. τεν-*j*-, ταν-, τον-):** ταινία, τάση, τένοντας, τονος, ατενής, άτονος, τέτανος, έκταση, διάταση, παράταση, κ.τ.λ.
- **διωρισμένοι, διορίζειν < όρίζω (θ. όριδ-*j*- από το ουσιαστικό όρος):** όριο, ορισμός, οριστικός, άοριστος, ακαθόριστος, απροσδιόριστος, κ.τ.λ.
- **συντρεφομένης < τρέφω (θ. τρεφ- από τη ρίζα θρεφ-, τραφ-, τροφ-):** θρέψη, θρεπτικός, τροφή, τροφός, θρέμμα, ευτραφής, διατροφικός, ατροφία, κ.τ.λ.
- **συνεβούλευεν < βουλεύω (θ. βουλεύ- από το ουσιαστικό βουλή):** βούλευμα, βουλευτής, βουλευτήριο, διαβούλευση, κ.τ.λ.
- **ένεπλησε < πίμπλημι (θ. πλη-, πλησ-, πλα-, πλε-, πολ-):** πλήθος, πληθύς, πληθώρα, πλησμονή, πλημμύρα, πληρότητα, πλήρης, πλούτος, άπληστος, κ.τ.λ.
- **άνακεραννυμένους < κεράννυμι (θ. κεράν- < κεράσ- από τη ρίζα κερα-, κρα-):** κράση, κέρασμα, κρατήρας, κράμα, άκρατος, εύκρατος, κ.τ.λ.

B. Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ

Ο Πλούταρχος (περ. 46 – 119 μ.Χ.) γεννήθηκε στη Χαιρώνεια της Βοιωτίας. Υπήρξε σημαντικός ιστορικός, βιογράφος και φιλόσοφος. Το έργο του είχε μεγάλη απήχηση και συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη του δοκιμίου, της βιογραφίας και της ιστοριογραφίας στην Ευρώπη, τους μεταγενέστερους αιώνες.

Ο Πλούταρχος ήταν γιος του Αριστόβουλου, βιογράφου και φιλοσόφου. Από το 66 ως το 67 μ.Χ. σπούδασε μαθηματικά και φιλοσοφία στην Αθήνα, με δάσκαλο το φιλόσοφο Αμμώνιο. Αργότερα, ανέλαβε δημόσια καθήκοντα, που τον οδήγησαν πολλές φορές στη Ρώμη. Εκεί έδωσε διαλέξεις πάνω σε ζητήματα της φιλοσοφίας, έκανε πολλούς φίλους και είναι πιθανό να γνώρισε τους αυτοκράτορες Τραϊανό και Αδριανό. Μια δελφική επιγραφή αποκαλύπτει πως ο Πλούταρχος είχε τη ρωμαϊκή υπηκοότητα. Ταξίδεψε πολύ, στη Σπάρτη, στην Κόρινθο, στην Πάτρα, στις Σάρδεις, στην Αλεξάνδρεια, αλλά εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Χαιρώνεια, όπου απόκτησε δημόσια αξιώματα και διηύθυνε μια σχολή, στην οποία δίδασκε φιλοσοφία και, ιδιαίτερα, ηθική. Είχε στενούς δεσμούς με την Ακαδημία της Αθήνας και τους Δελφούς και είναι γνωστό πως διατήρησε σε όλη του τη ζωή το ιερατικό αξίωμα. Η σύζυγος του ονομαζόταν Τιμοξένα. Από τα γραπτά του γνωρίζουμε πως είχε μια κόρη, που πέθανε σε νηπιακή ηλικία, και τέσσερις γιους, από τους οποίους οι δύο τουλάχιστον ενηλικιώθηκαν.

Ανάμεσα στα 227 περίπου έργα του, που αναγράφονται στον κατάλογο του Λαμπρία, τα γνωστότερα είναι οι *Παράλληλοι Βίοι* και τα *Ηθικά* ή *Moralia*. Στους *Παράλληλους Βίους* ο Πλούταρχος αφηγείται τις γενναίες πράξεις και περιγράφει τους χαρακτήρες Ελλήνων και Ρωμαίων στρατιωτικών, νομοθετών, ρητόρων και πολιτικών. Τα *Ηθικά* είναι μια σειρά περισσότερων από εξήντα δοκιμίων πάνω σε θέματα ηθικά, θρησκευτικά, φυσικά, πολιτικά και φιλολογικά. Ο Πλούταρχος έγινε δημοφιλής, επειδή πραγματεύονταν συγκεκριμένα ανθρώπινα προβλήματα. Η φιλοσοφία του ήταν εκλεκτική, καθώς συγκέντρωνε δάνεια στοιχεία από τους Στωικούς, τους Πυθαγορείους, τους Περιπατητικούς, γύρω από έναν Πλατωνικό πυρήνα.

Η επίδραση που άσκησε ο Πλούταρχος στα κατοπινά χρόνια υπήρξε βαθιά και σπουδαία. Οι *Βίοι* του ενέπνευσαν το ρήτορα Αριστείδη και τον ιστορικό Αρριανό, ενώ ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος γνώριζε και διάβαζε το έργο του. Η φήμη του Πλουτάρχου απλώθηκε στη Λατινική Δύση, ενώ συνέχισε να επηρεάζει τους φιλοσόφους και λογίους της Ελληνικής Ανατολής, ανάμεσα στους οποίους ήταν ο Πρόκλος, ο Πορφύριος και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, καθώς και τους Έλληνες

Πατέρες της Εκκλησίας, τον Κλήμη της Αλεξάνδρειας και το Μεγάλο Βασίλειο. Τον 9^ο αιώνα γνωρίζουμε πως ο Βυζαντινός πατριάρχης Φώτιος διάβαζε τους Βίους μαζί με τους φίλους του.

Τα έργα του Πλούταρχου έγιναν γνωστά το 15^ο αιώνα στην Ιταλία από τους Έλληνες λογίους που εγκαταστάθηκαν εκεί. Σύντομα οι Ιταλοί ουμανιστές τα μετέφρασαν στα λατινικά και τα ιταλικά και η εικόνα που έδωσε ο Πλούταρχος για τον «υψηλής αρετής και ηρωικής ηθικής άνθρωπο της αρχαιότητας» έγινε το ουμανιστικό ιδεώδες την περίοδο της Αναγέννησης. Από την Ιταλία το έργο του συγγραφέα έφτασε και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Γ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ: ΠΕΡΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΥΧΗΣ ΚΑΙ ΑΡΕΤΗΣ

Ο Πλούταρχος στο έργο του *Περί Αλεξάνδρου τύχης και ἀρετῆς* συμπεριέλαβε δύο λόγους, με τους οποίους υπερασπίζεται την Αρετή του Αλεξάνδρου έναντι της εύνοιας της Τύχης, που φαίνεται ότι πολλοί καταλόγιζαν στο Μακεδόνα στρατηλάτη, για να μειώσουν το έργο του. Το απόσπασμα που περιλαμβάνεται στην 21^η διδακτική ενότητα του σχολικού βιβλίου, ανήκει στον πρώτο λόγο.

Στον πρώτο λόγο ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται από τον Πλούταρχο αγανακτισμένος να συνομιλεί με τη θεά Τύχη και να υπερασπίζεται το έργο του ως προϊόν του ενάρτετου βίου του και όχι συγκυριών. Περιγράφει την κοπιώδη και ριψοκίνδυνη προσπάθεια του από το Γρανικό ποταμό μέχρι την Ινδία για την κατάκτηση της Ασίας, σε μια εκστρατεία που στέφθηκε με επιτυχία χάρη στο θάρρος, την αποφασιστικότητα και τη γενναιότητα του. Πλήθος πόλεων και λαών υποτάχτηκαν στα στρατεύματά του, χάρη στη δυναμικότητα του χαρακτήρα του, όπως αυτός είχε σμιλευθεί με τα εφόδια του φιλοσοφικού λόγου των φωτεινών δασκάλων του και των προτύπων του από τα έπη του Ομήρου. Το πολεμικό και εκπολιτιστικό του έργο στην Ασία είναι ασύγκριτα σπουδαιότερο σε σχέση με οποιονδήποτε άλλο ηγέτη, με πρακτικά αποτελέσματα διαχρονικής σημασίας. Κι όλα αυτά έγιναν με σεμνότητα και σωφροσύνη, υπηρετώντας το μεγάλο όραμα για μια οικουμενική διοίκηση, χωρίς διακρίσεις.

Δ. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ο Πλούταρχος στη συγκεκριμένη ενότητα επιχειρεί να συσχετίσει – έστω και κάπως πρωθύστερα – την ιδανική Πολιτεία⁵ του στωικού φιλοσόφου Ζήνωνα με το αχανές πολυεθνικό κράτος που επιχείρησε να οργανώσει ο Μέγας Αλέξανδρος. Ο Ζήνωνας οραματίζεται ένα ενιαίο κράτος, στο οποίο όλοι οι άνθρωποι ζουν μ' έναν κοινό τρόπο και υπακούν στους ίδιους νόμους. Αυτός που κατάφερε να υλοποιήσει το πολιτικό όραμα του Ζήνωνα, σύμφωνα πάντα με την άποψη του Πλούταρχου, ήταν ο Μέγας Αλέξανδρος, διότι συνένωσε και συμφιλίωσε όλους τους ανθρώπους (Έλληνες και βάρβαρους), αναμειγνύοντας τα ήθη και τους τρόπους ζωής τους και προτρέποντάς τους να θεωρούν πατρίδα τους την οικουμένη.

Ε. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- **Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο:** στα ελληνιστικά χρόνια μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) υπάρχει ουσιαστική αλλαγή του προσανατολισμού που επηρεάζει τη φιλοσοφία. Όσο η αρχαία πόλις (στο πλαίσιο της οποίας ανέπτυξαν τον στοχασμό τους ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης) χάνει τη σημασία της ως πηγή και μέτρο των αξιών και επιβάλλεται η ισχύς των

⁵ Όπως όλα τα έργα των αρχαίων Στωικών μας έχουν περιέλθει σε μία κατάσταση αποσπασματική, έτσι και οι αναφορές στην Πολιτεία του Ζήνωνα οφείλονται κυρίως σε κατοπινούς μελετητές της Στωικής φιλοσοφίας. Από τα διασωθέντα, λοιπόν, αποσπάσματα φαίνεται πως ο Ζήνων φαντάζεται μια πόλη όπου δεν υπάρχουν δικαστήρια, ούτε γυμναστήρια, ούτε ναοί, ούτε χρήματα, ούτε σχολεία, ούτε γάμοι. Όλοι ζουν μαζί, χωρίς να υπόκεινται σε κοινωνικές συμβάσεις, μέσα σε μια συμπαντική κοινωνία, όπου οι νόμοι που πρέπει να σέβεται ο άνθρωπος είναι οι φυσικοί νόμοι, διότι είναι οι μόνοι που θεσπίστηκαν από την ίδια τη φύση και επιβλήθηκαν μέσω της λογικής που διοικεί το σύμπαν. Μέσα στην πόλη αυτή, που δεν έχει δηλαδή τα χαρακτηριστικά μιας θεσμοθετημένης πόλης, οι άνθρωποι είναι ίσοι και ελεύθεροι, χωρίς οικογένεια και υλικά αγαθά, όμως απόλυτα συνειδητοποιημένοι ότι επιθυμούν αυτόν τον τρόπο ζωής. Ο κοινός νόμος (δηλαδή ο φυσικός) είναι ο μόνος, διδάσκει ο Ζήνων, ο οποίος μπορεί να απαιτήσει την υπακοή μας. Η σοφία του ανθρώπου συνιστά την μόνη απόδειξη ελευθερίας, απαλλαγμένη από κάθε πολιτική ή κοινωνική σύμβαση, που είναι εμπνευσμένη και επιβεβλημένη από τους ανθρώπους.

μεγάλων κρατών (των βασιλείων), τόσο ο πολίτης νιώθει ότι τα κοινά αποφασίζονται χωρίς τη συμμετοχή του, ότι η εξουσία έχει εκχωρηθεί στον μονάρχη, ότι η γνώση έχει σπάσει σε κομμάτια απρόσιτα σε όλους. Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Πλούταρχος επιδιώκοντας να εξιδανικεύσει τον Μ. Αλέξανδρο, συσχετίζει (πρωθύστερα και κάπως επιφανειακά) την πολιτική του μεγάλου ηγέτη με την ουτοπική ιδέα που οραματίστηκε ο ιδρυτής της Στοάς, ο Ζήνων ο Κιτιεύς (περίπου 333 – 264 π.Χ.) ο ιδρυτής της Στωικής φιλοσοφίας.

- **«Τοῦτο Ζήνων μὲν ἔγραψεν»:** η στωική φιλοσοφία ξεκίνησε στην Αθήνα στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Ιδρυτής της υπήρξε ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου. Η Αθήνα την εποχή εκείνη δεν ήταν πλέον μια ακμαία δημοκρατία, αλλά ένα κράτος υποτελές στο βασίλειο της Μακεδονίας. Η απώλεια της πολιτικής αυτονομίας εκφραζόταν στη φιλοσοφία μέσω μιας εσωστρέφειας στην εστίαση επί των ηθικών ζητημάτων. Ούτε ο στωικισμός ούτε ο επικουρισμός (η άλλη εξέχουσα ελληνιστική σχολή) συνδεόταν στενά με την πολιτική θεωρία, όπως είχαν κάνει οι προκάτοχοί τους Πλάτων και Αριστοτέλης. *Επίκεντρο του πολιτικού ενδιαφέροντος των νεαρότερων φιλοσόφων δεν ήταν η πολιτική και η νομοθεσία, αλλά η προσωπική ευημερία και αυτοβελτίωση.*
- **«Καὶ μὴν ἡ πολὺ θαυμαζομένη πολιτεία τοῦ τὴν Στωικῶν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος»:** εδώ γίνεται αναφορά στην κοσμοαντίληψη του Ζήωνα και της Στωικής φιλοσοφίας, που οραματίστηκε μια παγκόσμια πολιτεία με κοινούς και δίκαιους νόμους, ως μια αγέλη, ως «ἓν ποίμνιον καὶ εἷς ποιμήν», όπως διακήρυξε στη συνέχεια με την ίδια ακριβώς φρασεολογία και ο χριστιανισμός. Αυτήν την ετεροχρονισμένη κοσμοαντίληψη του Ζήωνα την είχε πραγματώσει – σύμφωνα με την άποψη του Πλούταρχου – ο Αλέξανδρος με τη δράση του. Πιο συγκεκριμένα, ο Ζήνων στην *Πολιτεία* του απορρίπτει την εγκύκλιο παιδεία, τα δημόσια κτήρια (ναοὺς, δικαστήρια, γυμναστήρια), το νόμισμα και τους γάμους, ενώ προτείνει μεταξύ άλλων κοινοκτημοσύνη των γυναικών και κοινά ρούχα για άνδρες και γυναίκες ανεξαρτήτως φύλου. Στην ουσία πρόκειται για *μία ριζοσπαστική αποβολή των δημοσίων θεσμών, καθώς καταργούνται οι θεμελιώδεις κοινωνικοί και οικονομικοί θεσμοί του ελληνικού κόσμου.* Με άλλα λόγια ο ιδρυτής της Στοάς διαπιστώνει ότι η πόλη – κράτος λειτουργεί ως κέντρο διαρκούς ανταγωνισμού εξ αιτίας λανθασμένων διακρίσεων και σχέσεων υποταγής, οι οποίες πιθανόν να οδηγήσουν σε λανθασμένες κρίσεις, πάθη, κακία και φαυλότητα. Όπως ο Πλάτων στη δική του *Πολιτεία* έτσι και ο Στωικός Ζήνων κάνει τη δική του, εναλλακτική, πολιτική πρόταση για την ιδανική πολιτεία, στο πλαίσιο όμως μιας εποχής που αλλάζει. Πρόκειται, ίσως, για *μία κοινότητα σοφών και ενάρετων ανθρώπων, όπου η ιδιότητα του πολίτη είναι μία μόνο πτυχή της ηθικής προσωπικότητας.* Επομένως, η *Πολιτεία* του Ζήωνα συνιστά μια ενσυνείδητη απόρριψη της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, αν και το πλατωνικό έργο αναμφίβολα λειτούργησε ως καταλύτης. Ενώ ο Πλάτων περιέγραψε μία ιδανική *Πολιτεία* υπό τη διακυβέρνηση των σοφών (φιλοσόφων) προς το συμφέρον όλων των κατοίκων της (όπως τουλάχιστον θεωρούσε ο ίδιος), ο Ζήνων περιγράφει *μία Πολιτεία που περιλαμβάνει καταρχήν μόνο τους σοφούς.*
- **«ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος»:** ο Ζήνων στο παραπάνω χωρίο: **α)** μας υποδεικνύει να μη νιώθουμε τους εαυτούς μας ως κατοίκους ξεχωριστών πόλεων ή δήμων, οι οποίοι ακολουθούν τους ιδιαίτερους κανόνες δικαίου που έχουν θεσπιστεί σε καθεμία πόλη ή σε κάθε δήμο χωριστά (άρση – αποφαστική διατύπωση με χιαστό σχήμα: «μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους x δημότας καὶ πολίτας»), αλλά **β)** υποστηρίζει ότι όλοι οι άνθρωποι είναι *συνδημότες και συμπολίτες*, ότι πρέπει να επικρατεί ένας κοινός τρόπος ζωής («εἷς βίος») με αξίες, ήθη κι έθιμα κοινά για όλους και ότι κατ' ανάγκη πρέπει να υπάρχει *μία ενιαία τάξη («εἷς κόσμος»)*, δηλαδή ένας κοινός τρόπος οργάνωσης ως αποτέλεσμα ενός κοινού νόμου, ο οποίος θα εξασφαλίζει την *ενομία, την αρμονία και την ομόνοια* μεταξύ των ανθρώπων (θέση – καταφατική διατύπωση). Το *ιδανικό κράτος*, λοιπόν, όπως το σχεδίασε ο Ζήνων, δεν αναγνωρίζει τους φραγμούς της εθνικότητας ή του ιστορικού κράτους. Η στωική ουτοπία δεν

είναι παρά μία έλλογη συμβιωτική κοινότητα όλων των ανθρώπων, μία ιδανική παγκόσμια αυτοκρατορία, καθώς θα περιέκλειε όλα τα μέρη του κόσμου και θα περιελάμβανε όλους τους ανθρώπους, χωρίς να υφίστανται φυλετικές, θρησκευτικές, νομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διακρίσεις μεταξύ τους. Ακόμη, δεν θα υπήρχε η διάκριση των πολιτών της πόλης σε ελεύθερους και δούλους, επειδή η κοινωνία της θα ήταν ενιαία. Αυτό που θα ένωνε τους ανθρώπους δεν θα ήταν ο εξαναγκασμός των ανθρώπινων νόμων, αλλά η δική τους εκούσια συναίνεση. Πρέπει, όμως, να διευκρινιστεί ότι αυτή η κοσμική αυτοκρατορία δεν νοείται ως πολιτική δύναμη, αλλά κυρίως ως πνευματική ενότητα γνώσης και βούλησης, η οποία περιοριζόταν εκ των πραγμάτων μόνο στους σοφούς. Πρόκειται ουσιαστικά για μία κοινότητα σοφών και ενάρετων ανθρώπων, στην οποία καθένας – χάρη στην ηθική προσωπικότητά του – θα ενεργεί σύμφωνα με την αρετή τόσο στον ιδιωτικό βίο του (στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους) όσο και στον δημόσιο (στη δράση του ως πολίτης).

- **«ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῶ συντρεφομένης»:** με την παρομοίωση αυτή αλλά και την οπτική εικόνα, όπου στο πλαίσιο μιας αγέλης τα ζώα δεν ανταγωνίζονται το ένα το άλλο για την εξασφάλιση της τροφής καθώς τα ζώα διαβιούν σύμφωνα με τον φυσικό νόμο, τονίζεται ότι αυτή η οικουμενική Πολιτεία (των σοφών) θεμελιώνεται πάνω στον κοινό – δηλαδή στον αληθινό και φυσικό – νόμο, και όχι εκείνο των συμβάσεων, όχι στο θετό δίκαιο που είναι διαφορετικό σε κάθε πόλη – κράτος· κατά συνέπεια ο νόμος ταυτίζεται με τον ορθό λόγο, ο νόμος μετατρέπεται σε φωνή της συνείδησης, σε ένα εσωτερικό ηθικό νόμο και δεν συνιστά τεχνητή εξωτερική επιβολή. Η ιδέα αυτή βασίστηκε στην πεποίθηση του Ζήνωνα πως ο άνθρωπος μπορεί να ζήσει σύμφωνα με τον φυσικό νόμο, ο οποίος ισχύει καθολικά για όλα τα είδη της ζωής – αφού η φύση είναι μία και ενιαία – άρα μπορεί να επικρατήσει μία κοινή νοοτροπία για όλους τους ανθρώπους, ένας κοινός τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς, που θα αναπτυχθεί στο πλαίσιο μίας ενιαίας οργανωμένης πολιτικά κοινότητας. Παρατηρούμε, λοιπόν, μία ανατροπή της παραδοσιακής αντίθεσης μεταξύ φύσεως και νόμου, καθώς ο νόμος της φύσεως αποκτά νέο περιεχόμενο (δεν είναι πλέον το φυσικό δίκαιο του ισχυρότερου): πρόκειται για τον «ορθό λόγο που διαπερνά τα πάντα» (Διογένης Λαέρτιος, VII, 8) που θεμελιώνει όχι μόνο τη φυσική, αλλά και την ηθική τάξη. Από τον καθολικά έγκυρο νόμο της φύσεως που είναι πάνω από κάθε ανθρώπινη αυθαιρεσία και κάθε αλλαγή που συντελείται στον ιστορικό βίο, απορρέουν οι ηθικές επιταγές και οι ηθικές εντολές της κοινωνίας. Για τον Ζήωνα, λοιπόν, η πηγή της ηθικής τάξης στην Πολιτεία των σοφών δεν είναι πλέον το θετό δίκαιο και οι επιμέρους συμβάσεις, αλλά ο νόμος της φύσεως που αποτελεί και τον μοναδικό νόμο που υποχρεώνει σε υπακοή. Σε αυτό το σημείο μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κάποιος επιρροές από την ηρακλείτεια αντίληψη πως «όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι τρέφονται από τον έναν νόμο, τον θεϊκό» (114 DK). Ανάλογα και ο Χρύσιππος, εκπρόσωπος επίσης της αρχαίας Στοάς, θα υποστηρίξει ότι «ο νόμος είναι ο βασιλιάς των πάντων, θεϊκών και ανθρώπινων πραγμάτων, προστάτης και οδηγός, το κριτήριο του δίκαιου και του άδικου, που προστάζει τα όντα που έχουν πολιτική φύση τι να κάνουν και τα απαγορεύει να κάνουν ό,τι δεν πρέπει να κάνουν».
- **«ὥσπερ ὄναρ ἢ εἶδωλον εὐνομίας»:** κλείνοντας την αναφορά του στην Πολιτεία του Ζήωννα, ο Πλούταρχος με μια δεύτερη παρομοίωση παραλληλίζει το έργο αυτό με την αποτύπωση ενός ονείρου ή μιας εικόνας που δημιούργησε ο φιλόσοφος με τη φαντασία του. Με την παρομοίωση αυτή τονίζει ότι βασικό χαρακτηριστικό της οικουμενικής πόλης που οραματίστηκε ο Ζήωνν είναι η ευνομία. Η ευνομία αποτελούσε μόνιμο αίτημα στη θεωρία και την πρακτική της ελληνικής αρχαιότητας. Ένας από τους υποστηρικτές της δημοκρατίας, ο λεγόμενος «Ανώνυμος του Ιαμβλίχου» συνοψίζει τα πλεονεκτήματά της, αξιολογώντας την ως «ό,τι καλύτερο για το σύνολο και για το άτομο». Στους Στωικούς, ο νόμος είναι ουσιαστικό στοιχείο της πόλης, η οποία ορίζεται ως ένα «πλήθος ανθρώπων που διοικούνται από τον νόμο» (Κλήμης Αλεξανδρεύς, Στρωματείς, 4.26), από τον φυσικό νόμο που ισχύει για όλα τα πράγματα. Ο ηγέτης αυτής της κοσμοπόλης πρέπει να γνωρίζει τα αγαθά και τα κακά (φρόνηση), να κατέχει το κύριο πολιτικό

αγαθό, την αρετή, και να αναλαμβάνει πολλαπλούς ρόλους (κυβερνήτης, δικαστικός, παιδαγωγός κ.ά.), ώστε να διασφαλιστεί η *εנוμία*. Επομένως, η διασφάλιση της *ενομίας* θα γίνει μέσω του σοφού. Αλλωστε οι σοφοί μόνον διαθέτουν την ικανότητα να συμπεριφέρονται με ομόνοια και ενότητα (Διογένης Λαέρτιος, VII, 32 – 33). Ο σοφός είναι ο μοναδικός αληθινός πολίτης, φίλος και ουσιαστικά ελεύθερος, ενώ ο κακός είναι ξένος, εχθρός και δούλος. Επομένως, για τον Ζήνωνα όλοι οι σοφοί (άνδρες και γυναίκες) θα ακολουθήσουν τον ίδιο νόμο, αυτόν του κοσμικού Λόγου, θα έχουν τις ίδιες απόψεις για την κοινωνία, θα ονομαστούν πολίτες της ίδιας πολιτείας και κάθε πράξη ενός σοφού θα είναι προς όφελος κάθε σοφού.

- **«Αλέξανδρος δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον παρέσχεν»:** από το σημείο αυτό ο Πλούταρχος αρχίζει να εξυμνεί τον Αλέξανδρο⁶. Διατυπώνει την άποψη πως ο Αλέξανδρος με το έργο του έκανε πράξη τη θεωρητική σύλληψη του Ζήνωνα. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, στόχος του Πλουτάρχου μάλλον ήταν να απαντήσει σε όσους υποτιμούσαν το έργο του Αλέξανδρου, θεωρώντας πως ήταν προϊόν συγκυριών και εύνοιας της τύχης. Κατά τον Πλούταρχο, αντίθετα, το μεγαλειώδες αυτό έργο ήταν προϊόν της αρετής, του οράματος και των ικανοτήτων ενός χαρισματικού και ανυπέροβλητου ηγέτη.
- **«Οὐ γάρ, ὡς Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ»:** κατά τον Πλούταρχο, ο Αλέξανδρος δεν εφάρμοσε τις συμβουλές του Αριστοτέλη για αντιμετώπιση των Ελλήνων ηγεμονικά και των βαρβάρων δεσποτικά. Και το έκανε αυτό, διότι θεωρούσε ότι υπηρετούσε μια «θεϊκή» αποστολή που αποσκοπούσε στη συμφιλίωση όλων των ανθρώπων και στην ένωσή τους σ' ένα οικουμενικό κράτος. Σ' αυτό το πλαίσιο, κριτήριο για τη διάκριση των ανθρώπων δεν ήταν πλέον η καταγωγή ή το χρώμα, αλλά η αξιοκρατία και η αρετή. Η συμβουλή του Αριστοτέλη προς τον Αλέξανδρο είχε δύο σκέλη: **α)** να συμπεριφερθεί προς τους Έλληνες ως ηγέτης («*ἡγεμονικῶς*») και προς τους ξένους λαούς, τους μη Έλληνες, τους αλλόγλωσσους («*τοις βαρβάροις*»), ως δεσπότης («*δεσποτικῶς*») και **β)** να φροντίζει τους Έλληνες («*τῶν μὲν*») σαν να είναι φίλοι και συγγενείς του και τους μη Έλληνες («*τοις δ'*») σαν να είναι ζῶα ή φυτά (πρβλ. το ζευγάρι των παρομοιώσεων «*ὡς φίλων καὶ οἰκείων ... ὡς ζῴοις ἢ φυτοῖς*»). Από αυτές διαφαίνεται πως ο Αριστοτέλης θεωρούσε τους μη Έλληνες («*βαρβάρους*») ως κατώτερους από τη φύση τους σε σχέση με τους Έλληνες και τους εξομοίωνε με τα άλογα όντα. Είναι προφανές ότι ο Αριστοτέλης υποστήριζε μία αυστηρά ελληνοκεντρική ηθική, όπου η ελληνική πόλη-κράτος ήταν η πηγή και το μέτρο των ηθικών αξιών. Κατά τον Αριστοτέλη (Πολιτικά, 1252b) βάρβαρος και δούλος φύσει ταυτίζονται («*Βάρβαρον καὶ δοῦλον ταυτὸν φύσει*»). Οι Έλληνες κατά τον Ευριπίδη (Ιφιγένεια ἐν Αὐλίδι, στ. 1400) είναι φυσικό να εξουσιάζουν τους βαρβάρους («*Βαρβάρων δ' Ἑλληνας ἄρχειν εἰκός, ἀλλ' οὐ βαρβάρους ... Ἑλλήνων τὸ μὲν γὰρ δοῦλον, οἱ δ' ἐλεύθεροι*»). Ωστόσο υπήρχαν και μεμονωμένες φωνές που ήταν αντίθετες σε αυτόν τον παραδοσιακό διαχωρισμό.
- **«πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντας»:** η αγάπη προς την πατρίδα συνεχίζει να θεωρείται βασικό καθήκον, ωστόσο ήδη οι Κυνικοί επαναπροσδιορίζουν τη σημασία του όρου. Καθώς το άτομο δεν προσδένεται ούτε περιορίζεται στην πόλη και τον τόπο του, ο όρος διευρύνεται, για να συμπεριλάβει ολόκληρο τον κόσμο. Η αντίληψη ότι υπάρχει ουσιαστική και φυσική σύνδεση του καθενός με την ανθρωπότητα (η προτεραιότητα της ανθρωπίνης ιδιότητας) αποτελεί τη βάση του στωικού κοσμοπολιτισμού.

⁶ Ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται στο κείμενο της 21^{ης} διδακτικής ενότητας σαν να έχει σχεδιάσει και να εφαρμόζει ένα οργανωμένο σχέδιο πολιτισμικής ομογενοποίησης, σαν να γνώριζε εκ των προτέρων τις απόψεις του Ζήνωνα για την ιδανική Πολιτεία του (αναχρονισμός). Πάντως, ο νέος ελληνιστικός κόσμος που προέκυψε από την εκστρατεία του Αλεξάνδρου ανέδειξε πράγματι καινούργιες αξίες, που υπονόμωσαν τις αξίες των πόλεων – κρατών και στο ηθικό – πολιτικό επίπεδο, η ηθική του δασκάλου του Αλεξάνδρου, του Αριστοτέλη, αντιστοιχούσε στη μικρή κλίμακα μιας πόλης και όχι στην αναδυόμενη οικουμένη.

- **«ἀκρόπολιν δὲ καὶ φρουρὰν τὸ στρατόπεδον»:** σε αντίθεση με τους Ρωμαίους, οι οποίοι είχαν πάντα ως κέντρο της αυτοκρατορίας τους τη Ρώμη, κέντρο του κράτους του Αλέξανδρου δεν ήταν η Πέλλα ή γενικότερα η Μακεδονία. Αλλά ούτε στην Ασία ίδρυσε ένα μόνιμο κέντρο του κράτους. Το κέντρο του κράτους του ήταν εκάστοτε εκεί όπου βρισκόταν ο ίδιος, δηλαδή το μέρος όπου στρατοπέδευε.
- **Οι βασικοί άξονες της πολιτικής του Μ. Αλεξάνδρου:** ο Πλούταρχος, για να τεκμηριώσει τη σύνδεση του έργου του Αλέξανδρου με τη στωική διδασκαλία για την οικουμενική (κοσμική) πόλη, αναφέρει επιγραμματικά τις *διάφορες πλευρές της πολιτικής του Αλέξανδρου*, που – κατά τη γνώμη του – αποδεικνύουν ότι ο μεγάλος στρατηλάτης με την εκστρατεία και τις ενέργειές του εκπλήρωνε μια θεϊκή αποστολή («ἤκειν θεόθεν») η οποία περιελάμβανε τα εξής: **α)** την επιβολή μιας οικουμενικής τάξης πραγμάτων («κοινὸς ἀρμοστής») και **β)** τη συμφιλίωση όλων των λαών («διαλλακτῆς τῶν ὅλων»). Δηλαδή, ο Πλούταρχος θεωρούσε πως ο Αλέξανδρος οραματιζόταν ένα οικουμενικό κράτος στο οποίο όλοι οι λαοί θα ζούσαν ισότιμα και δεν θα αισθάνονταν κάποιοι ότι ήταν υποταγμένοι σε άλλους, πράγμα που θα γεννούσε εξεγέρσεις και συνωμοσίες από τη μία πλευρά, αλλά και τιμωρητικές συμπεριφορές από την πλευρά του κατακτητή. Κατά τον Πλούταρχο, ο Αλέξανδρος κατάφερε να επεκτείνει και να σταθεροποιήσει την κυριαρχία του με τις ακόλουθες ενέργειες: **α)** ειρηνική συνένωση των φυλών και των λαών⁷ που συναντούσε κατά την εκστρατεία του, αλλά και χρήση της δύναμης των όπλων για όσους δεν έπειθε να ενωθούν μαζί του χωρίς αντίσταση («συνῆγε τοῖς ὅπλοις βιαζόμενος»), **β)** ενσωμάτωση των κατακτημένων λαών στο κράτος του, μέσα από ένα πρόγραμμα πολιτισμικής, κυρίως, ομογενοποίησης (ανάμειξη των ηθών και εθίμων, ανάμειξη των διαφορετικών τρόπων ένδυσης και διατροφής, ενθάρρυνση ή οργάνωση μεικτών γάμων⁸), **γ)** νέα αντίληψη για την πατρίδα (ως πατρίδα θεωρείται πλέον η οικουμένη, και όχι μόνο η πόλη καταγωγής και ως ακρόπολη και φρουρά θεωρείται το στρατόπεδο) και **δ)** νέες ηθικοπολιτικές αντιλήψεις (υπέρβαση του παραδοσιακού διαχωρισμού μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων με κριτήρια τον τόπο καταγωγής και εξωτερικά πολιτισμικά στοιχεία, όπως η ενδυμασία ή ο οπλισμός, και καθιέρωση ενός νέου ηθικού κριτηρίου⁹ διαχωρισμού: «τὸ μὲν Ἑλληνικὸν ἀρετὴ τὸ δὲ βαρβαρικὸν κακία τεκμαίρεσθαι»).
- **Η γλώσσα και το ύφος του κειμένου είναι απλά αλλά επιμελημένα:** ο Πλούταρχος, ενώ είναι εξοικειωμένος με τον καλλιεργημένο αττικό λόγο, δεν ακολουθεί τον κυρίαρχο αττικισμό αλλά υιοθετεί στη γραφή του *χαρακτηριστικά και λέξεις της Κοινῆς Ἑλληνικῆς*. Στόχος του είναι να γίνει κατανοητός σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό αναγνωστών, γράφοντας στην «παγκόσμια» γλώσσα της εποχής του.
- **Συμπερασματική διαπίστωση:** είναι προφανές ότι ο Πλούταρχος στο συγκεκριμένο απόσπασμα παραβλέπει ότι η στωική πολιτεία περιοριζόταν στους σοφούς, κάνοντας λόγο για μία κοσμόπολη. Επιπλέον, όπως επισημαίνεται και στο σχολικό εγχειρίδιο, απουσιάζει η οποιαδήποτε ιστορική βάση, ενώ είναι εμφανείς: **α)** η προβολή μεταγενέστερων αντιλήψεων στο παρελθόν (αναχρονισμός), καθώς ο Μ. Αλέξανδρος πέθανε το 323 π.Χ. και ο Ζήνων αρχίζει

⁷ Ο Πλούταρχος εκφράζει πολύ παραστατικά την πολιτική του Αλέξανδρου πάλι με μια παρομοίωση – μεταφορά. Παρομοιάζει την πολιτική του Αλέξανδρου για τη συμφιλίωση όλων των λαών, με την ανάμειξη οίνου και νερού μέσα σε ένα μεγάλο συμποσιακό αγγείο («ἐν κρατήρι»).

⁸ Η ιστορική πραγματικότητα επιβεβαιώνει την παραπάνω πολιτική. Την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 324 π.Χ. εορτάστηκαν η ολοκλήρωση της κατάκτησης της Περσίας και η επιτυχία της εκστρατείας στην Ινδική χερσόνησο. Στη πλαίσιο της λαμπρής αυτής εορτής τελέστηκαν και ομαδικοί γάμοι Μακεδόνων με Περσίδες. Οι περισσότεροι στρατηγοί του Αλέξανδρου και περίπου 10.000 Έλληνες νυμφεύτηκαν Περσίδες. Μάλιστα, οι γάμοι αυτοί τελέστηκαν σύμφωνα με τα περσικά έθιμα.

⁹ Παρατηρούμε συσσώρευση αντιθέσεων («συγγενεῖς – ἀλλοφύλους, τοὺς ἀγαθοὺς – τοὺς πονηροὺς, τὸ μὲν Ἑλληνικὸν – τὸ δὲ βαρβαρικὸν, ἀρετὴ – κακία») προκειμένου να εκφραστεί με το πλέον παραστατικό τρόπο το νέο ηθικό κριτήριο.

να διδάσκει μετά το 300 π.Χ. και β) η τάση εξιδανίκευσης του Μ. Αλεξάνδρου. Κατά συνέπεια, η στωική πολιτική θεωρία στο πλαίσιο της αρχαίας Στοάς δεν αποτελεί ένα πρόγραμμα πολιτικής ή κοινωνικής μεταρρύθμισης, όπως λανθασμένα το αντιλαμβάνεται ο Πλούταρχος, αλλά ένα πρότυπο του κόσμου, όπως αυτός θα ήταν, αν μπορούσαν να ενωθούν οι άνθρωποι χωρίς τις διακρίσεις φύλου, καταγωγής, εθνικότητας ή περιουσίας· ενωμένοι όμως όχι μέσω τεχνητών – συμβατικών δεσμών, αλλά αναγνωρίζοντας ο ένας στον άλλο κοινές αξίες και κοινούς σκοπούς.

ΣΤ22. Διδακτική Ενότητα

Η επιμέλεια του εαυτού

1. ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, *Τὰ εἰς ἑαυτον*, 4.3

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- εἴωθας < ἔθω (θ. σφεθ-, με έκταση > σφηθ-, με ετεροίωση σφωθ-): εθιμικός, ἔθιμο, εθιμοτυπία, εθιμοτυπικός, εθισμός, εθιστικός, ἔθος, ἦθος.
- ἀναχωρεῖν < χωρέω -ῶ (θ. χωρε-, από το ουσιαστικό *χωρος*): αποχώρηση, προσχώρηση, υποχώρηση, παραχώρηση.
- ἐγκύψας < ἐν + κύπτω (θ. κύπ-τ- από το θέμα κύβ-, το οποίο προέρχεται από το επίρρημα *κύβδα*): κύφωση, κυφός, κυφότητα, κυβίστηση.
- δίδου < (θ. δω- και δο- με ενεστωτικό αναδιπλασιασμό δι- και κατάληξη -μι): αιμοδότης, ανέκδοτος, ανένδοτος, απόδοση, αποδοτικός, δόσιμο, παραδοτέος, πληροφοριοδότης, προδότης, τροφοδότης, φωτοδότης, κ.τ.λ.
- ἀποκλύσαι < ἀπό + κλύζω (θ. κλύδ-ζ-): κατακλυσμός, κλυδωνίζομαι, κλυδωνισμός, κλύσμα.
- ἀποπέμψαι < πέμπω (θ. πέμπ-): πέμψη, πεμπτος, πομπός, πομπή, διαπόμπευση, πομποδέκτης, εκπομπή, προπομπός, κ.τ.λ.
- ἐπανερχη < ἐπανερχομαι, ἐπάνειμι (θ. ἐρχ-, ἔλευθ-, εἰ-, ἰ-): ἔλευση, ερχομός, συνέλευση, προσίτος, ἐξίτηλος, ἰσθμός, ἰταμός, κ.τ.λ.

Β. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ο Μάρκος Αυρήλιος μας συμβουλεύει να μην αναζητούμε καταφύγιο σε εξοχικές κατοικίες ή όμορφες ερημικές τοποθεσίες· το ασφαλέστερο καταφύγιο είναι ο εσωτερικός κόσμος μας, διότι εκεί θα βρούμε την *γαλήνη*, την *αρμονία* και το *ψυχικό σθένος* που θα μας επιτρέψει να αντιμετωπίσουμε την οδύνη και τις κακουχίες του εξωτερικού κόσμου.

Γ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- **Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο:** ο Μάρκος Αυρήλιος στο πρώτο κείμενο της 22^{ης} διδακτικής ενότητας προβάλλει την ενδοσκόπηση, την καταφυγή στον εαυτό μας και τον νηφάλιο φιλοσοφικό στοχασμό, ώστε ο άνθρωπος να μπορέσει να ισορροπήσει και να διαχειριστεί καλύτερα την εξωτερική πραγματικότητα και τις απαιτήσεις της, από τις οποίες κινδυνεύει να χάσει τη *γαλήνη* και την *ευτυχία*. Το ύφος του κειμένου είναι οικείο, λιτό, απλό με χρήση της παρατακτικής σύνδεσης, απλών λέξεων, ενώ απουσιάζουν τα σχήματα λόγου και οι ειδικό φιλοσοφικοί όροι. Η χρήση της προστακτικής και του β' ενικού διαμορφώνουν δεοντολογικό και παραινετικό ύφος.
- «**Ἀναχωρήσεις αὐτοῖς ζητοῦσιν ἀγροικίας καὶ αἰγιαλοὺς καὶ ὄρη**»: ο Μ. Αυρήλιος διαπιστώνει ότι πολλοί άνθρωποι στην εποχή του αναζητούν την ηρεμία και την ευτυχία στην αλλαγή περιβάλλοντος, καθώς ο άνθρωπος αισθάνεται γενικότερα ανέστιος, ανασφαλής και ανελεύθερος. Ο αφιλοσόφητος άνθρωπος, για να απαλλαγεί από τα πάθη του, που του προκαλούν ταραχή, καταφεύγει σε αλλαγή περιβάλλοντος. Ο σοφός όμως καταφεύγοντας στον «*μικρό αγρό του εαυτού*», μπορεί εντελώς ελεύθερα να αναλογισθεί τις αρχές του και με βάση αυτές να διώξει κάθε ταραχή. Γι' αυτό ο Μάρκος Αυρήλιος θεωρεί πολύ σημαντικό να απομονώνεται: «*εἰς αὐτὸν συνειλοῦ*» (μτφρ. «*να αποσύρεσαι στον εαυτό σου*»): από τη φύση της η διάνοια («*τὸ λογικὸν*», «*τὸ ἡγεμονικὸν*»), εάν σκέπτεται καθαρά με τη λογική, αρκείται στον εαυτό της και ως εκ τούτου έχει *γαλήνη*. Βεβαίως, στον εαυτό του μπορεί να αποτραβηχτεί κυρίως αυτός που διαθέτει υψηλό πνεύμα, ενώ αντιθέτως, όσοι διαθέτουν ταπεινότερα πνεύματα και βλέπουν προς τις μεταβολές, νιώθουν ανικανοποίητοι με τα παρόντα και αναζητούν νέους προορισμούς, μόνο και μόνο για να ξεφύγουν από τον εαυτό τους. Η

αναχώρηση στον εαυτό αφορά περισσότερο έναν εσωτερικό αυτοέλεγχο («Η πηγή του καλού βρίσκεται μέσα μας»). Η έμφαση, δηλαδή, την οποία δίνει ο Μάρκος Αυρήλιος στην ανάγκη για αναχώρηση στην εσωτερική ζωή, στο καταφύγιο που είναι ο εαυτός, οφείλεται στην πεποίθησή του ότι η ενδοσκόπηση μπορεί να γιατρέψει το κακό που βρίσκεται μέσα μας και να μας οδηγήσει στην «εὐμάρειαν ἢ εὐκοσμίαν». Προτείνει: «ἔνδον σκάπτε», διότι «εκεί μέσα βρίσκεται η πηγή του καλού που είναι πάντα έτοιμη να αναβλύσει όσο συνεχίζεις να σκάβεις».

- **«εἴωθας δὲ καὶ σὺ τὰ τοιαῦτα μάλιστα ποθεῖν»:** η αλλαγή προσώπου (από γ' πληθυντικό σε β' ενικό) ενισχύει το δεοντολογικό και παραινετικό ύφος με αποδέκτη καταρχήν τον εαυτό του (εσωτερικός διάλογος), αλλά και τον αναγνώστη του κειμένου (εξωτερικός διάλογος). Έτσι δημιουργείται ένα ύφος συνομιλίας, στο πλαίσιο της αντίληψης ότι η φιλοσοφία είναι «τέχνη του βίου» με πρακτικό χαρακτήρα και με στόχο την ευδαιμονία. Επιπλέον, η χρήση της προσωπικής αντωνυμίας **σὺ** τονίζει εμφατικά την προσωπική ευθύνη για την επίτευξη της ευδαιμονίας με βάση τις προσωπικές επιλογές και την προσπάθεια αυτοβελτίωσης.
- **«Ὅλον δὲ τοῦτο ιδιωτικώτατόν ἐστιν»:** ο Μ. Αυρήλιος επικρίνει τη στάση των περισσότερων ανθρώπων και την αξιολογεί αρνητικά· είναι μία στάση που δείχνει αφέλεια, επιπολαιότητα και παρορμητική διάθεση. Το επίθετο *ιδιωτικός* χρησιμοποιείται εδώ με αρνητική σημασία (= άπειρος, αμαθής, αδαής). Η έμφαση που δίνεται στον χαρακτηρισμό αυτόν εκφράζεται με τη χρήση τόσο του υπερθετικού βαθμού («ιδιωτικώτατον») όσο και του επιθέτου *ὅλον*. Είναι προφανές ότι όσοι δεν διαθέτουν στοχαστικό νου και δεν φιλοσοφούν νιώθουν ανασφάλεια, αναζητώντας μάταια την πνευματική γαλήνη στην αλλαγή του περιβάλλοντος.
- **«ἐξόν, ἧς ἂν ὥρας ἐθελήσης, εἰς ἑαυτὸν ἀναχωρεῖν»:** ο Μάρκος Αυρήλιος διατυπώνει την αντιπρότασή του υπογραμμίζοντας (με την αιτιατική απόλυτη μετοχή και την χρήση μιας αναφορικο-υποθετικής πρότασης που δηλώνει την επανάληψη στο παρόν και το μέλλον) το παράδοξο της συνηθισμένης συμπεριφοράς των περισσότερων ανθρώπων. Η *ἀναχώρησις* αποτελεί την κεντρική έννοια του αποσπάσματος η οποία και επαναλαμβάνεται («ἀναχωρήσεις – ἀναχωρεῖν – ἀναχωρεῖ – τὴν ἀναχώρησιν»). Κατά τον Ρωμαίο αυτοκράτορα ο άνθρωπος οφείλει να καταφύγει στον εαυτό του («εἰς ἑαυτὸν ἀναχωρεῖν»). Η απόσυρση του ατόμου από τον κοινωνικό του περίγυρο είναι διπλή και επιφέρει αλλαγή του τρόπου ζωής: μπορεί να πάρει: **α)** τη μορφή απομάκρυνσης από την κοινωνία και τον κόσμο, αλλά και **β)** τη μορφή μιας πνευματικής – ψυχικής άσκησης, το *ἀναχωρεῖν εἰς ἑαυτόν*. Αυτή η ενδοσκόπηση είναι ένας απαραίτητος αυτοέλεγχος για την ευδαιμονία και δεν μπορεί να επιτευχθεί, αν το άτομο δεν απομακρυνθεί από το πλήθος. Η αναχώρηση αυτή δεν είναι μόνο τοπική, δεν σημαίνει απλώς να εκδράμει μακριά από τους άλλους: δεν πρέπει να αποφεύγει ούτε τον εαυτό του, όπως κάνει ο καθένας μέσα στο τρέξιμο των καθημερινών ασχολιών του, λένε οι Στωικοί. Η συγκέντρωση στον εαυτό μας γίνεται, γιατί μέσα μας βρίσκεται, κατά τον Μάρκο Αυρήλιο, η πηγή του καλού. Γι' αυτό, προτρέπει ο Επίκτητος (Έγχειρίδιον, 10): «Για οτιδήποτε σου τυχαίνει θυμήσου να γυρνάς στον εαυτό σου και να ψάχνεις ποια δύναμη έχεις για να το αντιμετωπίσεις».
- **«εἰς ἑαυτὸν ἀναχωρεῖν»:** η αναχώρηση στον εαυτό είναι η πρακτική που μας προτείνει ο Μάρκος Αυρήλιος να εφαρμόζουμε πιο συχνά, προκειμένου να πετύχουμε την αλλαγή του τρόπου ζωής μας, γιατί χρειαζόμαστε αυτήν την ηρεμία που προσφέρει. Η έκφραση «ἀναχωρεῖν εἰς ἑαυτόν» εμφανίζεται για πρώτη φορά στους συγγραφείς της ρωμαϊκής περιόδου, οφείλει ωστόσο την καταγωγή της στον Πλάτωνα και πιθανότατα ανάγεται στον δάσκαλό, τον Σωκράτη¹⁰. Και είναι

¹⁰ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έκφραση «ἀναχωρεῖν εἰς ἑαυτόν» οφείλει την καταγωγή της στον Πλάτωνα και πιθανότατα ανάγεται στον δάσκαλό του, τον Σωκράτη, ο οποίος, όπως παραδίδεται στο πλατωνικό Συμπόσιο, συνήθιζε να αποκόπτεται από τα επίγεια και να συγκεντρώνεται στον εαυτό του. Ο Πλάτων στον διάλογο *Αλκιβιάδης Α'* χρησιμοποιεί την έκφραση «ἐπιμελεῖσθαι σεαυτοῦ» (120d), έννοια γύρω από την οποία στρέφεται ο συγκεκριμένος διάλογος, επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη ότι η αρχαιοελληνική σκέψη ήταν στραμμένη στην επιμέλεια του εαυτού. Δίπλα, και όχι

σημαντικό στο σημείο αυτό να αναφερθούμε στη συνήθεια του Σωκράτη να αποκόπτεται από τα επίγεια και να συγκεντρώνεται στον εαυτό του («*ἐαυτῶ πως προσέχοντα τὸν νοῦν*», *Συμπόσιο*, 174d), για να κατανοήσουμε την προτίμηση του Μάρκου Αυρήλιου να συγκεντρώνεται στον εαυτό του και να αποφεύγει τις εκδρομές στην ύπαιθρο, όπως συνήθιζαν οι σύγχρονοί του. Η άσκηση αυτή αναφέρεται σε μια προσωπική απομόνωση, η οποία επιτρέπει στον άνθρωπο να αναλογιστεί τις αρχές του και να απαλλαγεί από τα πάθη του, που του προκαλούν ταραχή. Την ίδια τακτική της αναχώρησης στον εαυτό προτείνει και ο Επίκτητος: «*Σε καθετί που συμβαίνει, θυμήσου να γυρνάς στον εαυτό σου (ἐπιστρέφων ἐπὶ σεαυτὸν) και να γυρεύεις ποια δύναμη έχεις μέσα σου, για να το αντιμετωπίσεις όπως πρέπει*». Έτσι η αναχώρηση στον εαυτό καθιστά τον εαυτό φρούριο, μια ακρόπολη με ισχυρά και απόρρητα τείχη· ο Μάρκος Αυρήλιος το τονίζει: «*Να θυμάσαι ότι το ηγεμονικό (το κυρίαρχο μέρος της ψυχής) γίνεται ακαταμάχητο, όταν συσπειρωθεί («συστραφέν») στον εαυτό του και γίνει αὐταρκές [...] Τότε η διάνοια που είναι ελεύθερη από τα πάθη γίνεται φρούριο («ἀκρόπολις»): διότι ο άνθρωπος δεν έχει πιο ασφαλές οχυρό στο οποίο να καταφεύγει και να είναι ἀήττητος. Οποιος δεν το βλέπει αυτό το οχυρό, είναι αμαθής· αυτός που το βλέπει και δεν καταφεύγει, είναι ατυχής*». Άρα, ο εαυτός μας είναι αυτά τα λίγα που μπορούμε να ελέγξουμε και εξαρτώνται από την έλλογη επιλογή μας (την προαίρεσιν): όλα τα υπόλοιπα που δεν εξαρτώνται από εμάς (όπως η φήμη, η περιουσία, τα αξιώματα, κ.ά.) είναι απλώς αδιάφορα. Η αναχώρηση εἰς ἐαυτὸν δεν έχει να κάνει με μυστικιστικές εμπειρίες, αλλά συνιστά περισσότερο έναν εσωτερικό αυτοέλεγχο και έχει τον χαρακτήρα άσκησης, η οποία μας ενδυναμώνει εσωτερικά (δηλαδή ψυχικά, ηθικά, πνευματικά), προκειμένου να επιστρέψουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια και σταθερότητα στις βιοτικές μας μέριμνες και στο έργο μας μέσα στην κοινωνία, από την οποία δεν απέχουμε, αλλά και δεν παρασυρόμαστε. Επομένως, η πρόταση του Μάρκου Αυρήλιου δεν συνιστά εγκατάλειψη των εγκόσμιων ούτε απομάκρυνση από την κοινωνική ζωή και δράση – στοιχεία που χαρακτηρίζουν κυρίως τους «αναχωρητές», δηλαδή τους ερημίτες και τους μοναχούς στον Χριστιανισμό.

- «**Οὐδαμοῦ γὰρ οὔτε ἡσυχιώτερον οὔτε ἀπραγμονέστερον ἄνθρωπος ἀναχωρεῖ ἢ εἰς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, μάλισθ' ὅστις ἔχει ἔνδον τοιαῦτα, εἰς ἃ ἐγκύψας ἐν πάσῃ εὐμαρείᾳ εὐθύς γίνεται**»: η συγκέντρωση στον εαυτό μας, η προσπάθεια ενδοσκόπησης και αυτοελέγχου προσφέρει *ἡσυχίαν*, δηλαδή εσωτερική γαλήνη και ηρεμία, τα οποία αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της ευτυχισμένης ζωής. Επιπλέον, ο άνθρωπος καλείται να εγκαταλείψει την πολυπραγμοσύνη προκειμένου να στραφεί στην *ἀπραγμοσύνη*, που είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για τη νηφαλιότητα και την ενδοσκόπηση. Η πηγή της ευτυχίας για τον Μάρκο Αυρήλιο (και γενικότερα τους Στωικούς) βρίσκεται μέσα μας («*ἔνδον*»). Παροιμιώδης έγινε, μάλιστα, η σχετική προτροπή του Μ. Αυρηλίου: «*Ἐνδον σκάπτε, ἔνδον ἢ πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ αἰεὶ ἀναβλύειν δυναμένη, ἐὰν αἰεὶ σκάπτῃς*» (*Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, 7.59.1). Δείχνοντας επιμέλεια για τον εαυτό μας, δηλαδή την προαίρεσή μας, διαμορφώνουμε τις καλύτερες συνθήκες ώστε να συγκεντρωνόμαστε σ' αυτόν και να τον αξιοποιούμε ως πηγή γαλήνης και ευδαιμονίας («*εὐμάρεια*»).
- «**τὴν δὲ εὐμάρειαν οὐδὲν ἄλλο λέγω ἢ εὐκοσμίαν**»: με τη διατύπωση αυτή επεξηγεί τον όρο *εὐμάρεια*, ο οποίος ταυτίζεται πλέον με την *εὐκοσμίαν*, δηλαδή την εσωτερική τάξη και αρμονία. Η ίδια η έλλογη φύση του ανθρώπου του προσφέρει τη δυνατότητα να ζει σε εσωτερική αρμονία με τον έλλογο κόσμο. Επομένως, όποιος επιδιώκει την αρετή και κατ' επέκταση την ευτυχία οφείλει, πριν από όλα, να απελευθερωθεί από τα πάθη (δηλ. τις άλογες και αφύσικες κινήσεις της ανθρώπινης ψυχής) για να μπορεί να κατανοήσει το τι συμβαίνει πραγματικά, να αδιαφορήσει δηλαδή για καταστάσεις όπως είναι η ζωή και ο θάνατος, η υγεία και ασθένεια, ο

κατ' ανάγκην αντίθετη στην παράδοση της «*επιμέλειας του εαυτού*» (που έχει εμφανή πρακτικό – ηθικό χαρακτήρα), βρίσκεται η παράδοση της «*γνώσης του εαυτού*» – και οι δυο μπορούν να αναχθούν στον Σωκράτη. Επομένως, το *γνώθι σαυτόν*, στο οποίο αποσκοπούσε κυρίως κάθε πνευματική αναζήτηση στην αρχαιότητα, δεν υπήρξε ποτέ αποκομμένο από την *ἐπιμέλεια ἑαυτοῦ*.

πλούτος και η φτώχεια, οι οποίες δεν έχουν από ηθική σκοπιά καμία αξία, ούτε θετική ούτε αρνητική. Ότι δεν απαγορεύεται και ό,τι δεν υπαγορεύεται από ηθικούς λόγους, παραμένει *αδιάφορον* κατά την άποψη της στωικής ηθικής. Η καθ' αυτό ουσία της ψυχής του ανθρώπου, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, εκδηλώνεται ως λογική ικανότητα που αρνείται να υποκύψει στα ορμέφυτα· ως τμήμα του κοσμικού Λόγου η ανθρώπινη ψυχή αποκλείει τον εαυτό της από τις ορμές των αισθήσεων, αντιστέκεται ή οφείλει να αντιστέκεται. Οι απαιτήσεις της φύσης συμπίπτουν με τις απαιτήσεις του Λόγου, και βρίσκονται σε αντίφαση με τις απαιτήσεις των αισθήσεων. Γι' αυτό και η ζωή που βρίσκεται σε αρμονική σχέση με τη Φύση και τον Λόγο είναι ένα καθήκον που ο σοφός καλείται να το εκπληρώσει, ένας νόμος στον οποίο είναι αναγκαίο να υποταχθεί αντίθετα προς τις ροπές των αισθήσεών του. Η απελευθέρωση από τα πάθη, σε κάθε περίπτωση, δεν υποδηλώνει ανικανότητα να έχουμε συναισθήματα. Ο στωικός σοφός δεν είναι αναισθητος ούτε ανάλγητος. Όταν ο άνθρωπος, λοιπόν, έχει τη δύναμη και την καθαρότητα του λογικού με το οποίο κυριαρχεί στα πάθη του, τότε μπορεί να είναι ευτυχισμένος. Όταν πάλι αυτή η αρετή του λείπει, γίνεται έρμαιο των εξωτερικών περιστάσεων και των παθών του. Γι' αυτό ο Μ. Αυρήλιος στο πρώτο κείμενο της 22^{ης} διδακτικής ενότητας επικαλείται την αναδίπλωση του ανθρώπου στον εαυτό του. Τελικά, η λογική και η τάξη που βασιλεύει στο σύμπαν δείχνει στον άνθρωπο τι πρέπει να κάνει. Ο άνθρωπος είναι ένα ελάχιστο μέρος του κόσμου: γνωρίζοντας και αποδεχόμενος το Όλο στο οποίο ανήκει, μπορεί και αυτός να ζήσει σε αρμονία με τον εαυτό του και με τον κόσμο. Η συγκεκριμένη προτροπή γίνεται πιο κατανοητή αν συνεχίσουμε την ανάγνωση του κειμένου, όπου ο Ρωμαίος αυτοκράτορας αναφέρει παρακάτω τα εξής: «*Λοιπόν, να έχεις κατά νου το να αποσυρθείς σε αυτόν τον μικρό χώρο που ανήκει σε σένα και πριν από όλα να μην παρασύρεσαι και να μην καταβάλλεις υπερβολικές προσπάθειες, αλλά να είσαι ελεύθερος και να αντιμετωπίζεις τα διάφορα ζητήματα ως άνδρας, ως άνθρωπος, ως πολίτης, ως θνητό όν (...). Πρώτον τα πράγματα δεν αγγίζουν καθόλου την ψυχή σου, αλλά στέκουν ακίνητα έξω (δηλαδή στον εμπειρικό κόσμο), ενώ όσα σε ενοχλούν προέρχονται από την ιδέα που διαμορφώνεις εσύ μέσα στον εαυτό σου (...). Ο κόσμος είναι (αιώνια) μεταβολή, ενώ η ζωή είναι η δική σου ιδέα (= υποκειμενική αντίληψη)*».

- «*Συνεχῶς οὖν δίδου σεαυτῷ ταύτην τὴν ἀναχώρησιν καὶ ἀνανέου σεαυτόν· βραχέα δὲ ἔστω καὶ στοιχειώδη ἃ εὐθὺς ἀπαντήσαντα ἀρκέσει εἰς τὸ πᾶσαν λύπην ἀποκλύσαι*»: η αναδίπλωση στον εαυτό μας δεν μπορεί να είναι τυχαία και περιστασιακή. Είναι αναγκαίο να έχει συνέχεια, σταθερότητα και διάρκεια (χρήση ενεστώτα και επιρρήματος *συνεχῶς*), ώστε να θεωρηθεί στάση και τρόπος ζωής που θα οδηγήσει στην εσωτερική ανανέωση και στην αυτοβελτίωση. Τότε θα γίνει κατανοητό ότι τα μικρά και τα στοιχειώδη θα είναι απολύτως αρκετά για τη γαλήνη και την εσωτερική ισορροπία, διασφαλίζοντας σε κάθε περίπτωση την ευτυχία. Έτσι, ο άνθρωπος είναι έτοιμος – χάρη στη φιλοσοφική ενδοσκόπηση – να αντιμετωπίσει τις εξωτερικές δυσκολίες, χωρίς να παρασύρεται από αυτές. Κάτοχος της εσωτερικής ελευθερίας, μπορεί να αισθανθεί αδέσμευτος κι ελεύθερος απέναντι στις εξωτερικές περιστάσεις.
- «*καὶ ἀποπέμψαι σε μὴ δυσχεραίνοντα ἐκείνοις ἐφ' ἃ ἐπανερχῆ*»: η αναχώρηση στον εαυτό δεν αποκλείει την επαφή με το πλήθος. Η διάκριση ανάμεσα στον «μέσα» και τον «έξω» κόσμο δεν κρύβει κάποια υποτίμηση για τον δεύτερο· ο Μάρκος Αυρήλιος δεν φοβάται να αντιμετωπίσει τις εξωτερικές δυσκολίες. Η απελευθέρωσή του συνίσταται στο να βρει την *ισορροπία* ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Η καταφυγή στον εαυτό δεν καταργεί την πράξη, αλλά τη συνεχίζει. Αυτό σημαίνει ότι ο φιλόσοφος – αυτοκράτορας δεν υποστηρίζει τη διακοπή κάθε ενασχόλησης, για να αφιερωθεί ολοκληρωτικά και αποκλειστικά στον εαυτό του, αλλά θεωρεί ότι πρέπει να αναζητήσει μέσα του τη σχέση του πρὸς ἑαυτόν. Έτσι, προετοιμασμένος κατάλληλα, θα μπορέσει να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις, τις δισεπίλυτες καταστάσεις και τα προβλήματα της εξωτερικής πραγματικότητας.

2. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, *Εγχειρίδιον*, 15

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **μέμνησο < μιμνήσκω (θ. μνη- από τη ρίζα μνα-):** μνήμη, μνήμα, μνημείο, ανάμνηση, μνήμων, υπόμνηση, αναμνηστικός, αξιομνημόνευτος, κ.τ.λ.
- **ἀναστρέφεσθαι < ἀνά + στρέφομαι (θ. στρέφ-, στράφ-, στρόφ-):** αναστρέψιμος, αναστροφή, αναστροφικός, αναστρόφως, αντίστροφος, αποστρόφη, διαστρέβλωση, διάστρεμμα, διαστρόφη, ευστροφή, καταστρόφη, περιστροφή, περίστροφο, στραβισμός, στρεβλός, στρέμμα, στρόφιγγα, στρόφη, στρεψόδικος, στριφτος, στρίφωμα, στρίψιμο, στροβίλισμα, στρόβιλος, κ.τ.λ.
- **περιφερόμενον < περι + φέρω (θ. φέρ- και με μετάπτωση φορ-, φαρ-, φωρ- άλλα θέματα οἷ- (δάνειο), ἐνεκ- και ἐνεγκ-):** αμφορέας, ασθενοφόρο, αυτοφωρος, διάφορος, διένεξη, διηνεκός, κατάφωρος, μαρσιποφόρο, μεταφορέας, μεταφορικός, οισοφάγος, παράφορος, πολύφερνος, φαρέτρα, φερέγγυος, φέρετρο, φορά, φορέας, φορείο, φόρεμα, φόρος, φόρτος, φωριαμός, κ.τ.λ.
- **μετάλαβε, λάβης < λαμβάνω (θ. λαμβ-αν- από τη ρίζα λάβ-):** ακατάληπτος, αμεροληψία, ανάληψη, αντιλαβή, ανεπανάληπτος, αντίληψη, απολαβή, ασύλληπτος, δικολάβος, εικονολήπτης, επανάληψη, επιληψία, εργολάβος, ευπόληπτος, ηχολήπτης, ηχοληψία, θρησκοληψία, κατάληψη, λαβή, λάφυρο, λήμμα, λήψη, μεροληψία, μετάληψη, παραλαβή, παραλήπτης, περίληψη, προκατάληψη, πρόσληψη, συλλαβή, σύλληψη, υπόληψη, κ.τ.λ.
- **γένηται < γίγνομαι (θ. γιγν-, γεν-, γον-):** γένεση, γενεά, γόνος, γονιός, γόνιμος, απόγονος, συγγένεια, συγγενικός, ευγενής, αγενής, κ.τ.λ.
- **παρατεθέντων < παρά + τίθημι (θ. θη- και θε-):** αδιαθεσία, αντίθετος, απόθεμα, αποθηκάριος, αποθήκη, διάθεση, διαθήκη, έκθεμα, έκθεση, εκθέτης, εμπρόθετος, επίθεση, επιθετικός, θέμα, θεμέλιο, θέση, θεσμός, θετος, θήκη, νουθεσία, παράθεμα, παράθεση, παρακαταθήκη, πρόσθετος, σύνθεση, σύνθετος, συνθήκη, τοποθεσία, υιοθεσία, κ.τ.λ.
- **ὑπερίδης < ὑπερ + ὄρω (θ. Φορά- > ὄρά-, ὄπ-, ἰδ-):** ανύποπτος, αόρατος, είδος, ειδύλλιο, είδωλο, επόπτης, ιδέα, είδος, ιδεοληψία, κάτοπτρο, κάτοψη, μάτι, οπή, οπτικός, ὄραμα, οραματιστής, ὄραση, ορατος, οφθαλμός, παντεπόπτης, πρόσοψη, ὑποπτος, ὄραμα, ὄψη, διορατικός, κ.τ.λ.

Β. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ: Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Διαβάζοντας τις διδασκαλίες του Επίκτητου, μεταφερόμαστε σε έναν κόσμο όπου υπάρχουν δούλοι, αγώνες στην αρένα και επαγγελματίες μάντιες. Ένας κίνδυνος που είχε βιώσει και ο ίδιος ο Επίκτητος ήταν η εξορία. Η αυτοκρατορική Ρώμη και οι επαρχίες της διοικούνταν από ένα εξαιρετικά πειθαρχημένο και ανταγωνιστικό σύστημα αξιωμάτων και αξιωματούχων. Η διεκδίκηση μιας θέσης ήταν κάτι μόνιμο και περιλάμβανε την αναζήτηση προστατών, τη συμμετοχή σε συμπόσια και την προσπάθεια εντυπωσιασμού ανθρώπων με επιρροή. Ο Επίκτητος *επιμένει στην αξία της διατήρησης της ανεξαρτησίας μας, πράγμα που μας θυμίζει ότι οι νεαροί μαθητές του, σαν τον Αρριανό, βρίσκονταν στην αφετηρία της σταδιοδρομίας τους στον αυτοκρατορικό στρατό ή σε δημόσιες υπηρεσίες. Ήταν ένας ανδροκρατούμενος πολιτισμός, όπως υποδεικνύει ο Επίκτητος με τις παρατηρήσεις του σχετικά με τις γυναίκες και τους γυναικείους ρόλους, αλλά το Έγχειρίδιον γενικά δεν έχει προφανή προσανατολισμό προς ένα φύλο και είναι απόλυτα απαλλαγμένο από φαλλοκρατικά στερεότυπα. Το «εσείς» και το «εμείς» που αναφέρει ο Επίκτητος θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε από εμάς, με ελάχιστη ανάγκη να προσδιορίσουμε πολιτισμικές διαφορές. Ο ρωμαϊκός κόσμος της εποχής του ήταν η απόλυτη αυτοκρατορία, με επικεφαλής τον αυτοκράτορα ή καίσαρα. Ο Επίκτητος, όμως, σπάνια αγγίζει θέματα πολιτικής και αναφέρει τον καίσαρα μόνο μία φορά (Διατριβαί, 3), παραλείποντας κάθε νύξη ιστορικών γεγονότων. Στο έργο των Διατριβών αναφέρεται περιστασιακά σε ιστορικές προσωπικότητες που αντιστάθηκαν στις αυτοκρατορικές απαιτήσεις, αλλά τηρεί απόλυτη σιωπή σε ό,τι αφορά τους αυτοκράτορες που κυβέρνησαν την εποχή που ο ίδιος δίδασκε στην Ελλάδα. Αν και η ελευθερία ήταν εξαρχής μια σημαντική έννοια του στωικισμού, οφείλει την ιδιαίτερη σημασία της στον Επίκτητο, όχι μόνο λόγω της πρότερης ζωής του ως δούλου, αλλά και για τον πρόσθετο λόγο ότι οι άνθρωποι στους οποίους απευθυνόταν δεν είχαν προοπτικές να απολαύσουν πολιτική αυτονομία.*

Γ. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ο Επίκτητος, με μια όμορφη όσο και δραστική παραβολή, μας παραινει να είμαστε εγκρατείς και ολιγαρκείς σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής μας (προσωπική, οικογενειακή, κοινωνική, πολιτική): μόνο έτσι θα μπορούσαμε να γίνουμε ομοτράπεζοι των θεών σ' ένα ουράνιο συμπόσιο.

Δ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- **«Μέμνησο, ότι ώς εν συμποσίω σε δεῖ ἀναστρέφεσθαι»:** ο Επίκτητος θεωρεί ότι η εγκράτεια πρέπει να χαρακτηρίζει όλο τον ανθρώπινο βίο. Γι' αυτό μας προτείνει να συμπεριφερόμαστε στη ζωή, όπως στο συμπόσιο, όπου είναι κόσμιο να είμαστε εγκρατείς και να περιμένουμε να περάσει ο δίσκος με τα εδέσματα από κοντά μας, για να πάρουμε κάτι για μας. Αναλόγως και στη ζωή πρέπει να παραμένουμε εγκρατείς σε όσα αυτή μας προσφέρει (παιδιά, γυναίκα, αξιώματα, πλούτη κ.τ.λ.). Ο Επίκτητος σε άλλο χωρίο του *Ἐγχειριδίου* δεν διστάζει να δηλώσει απερίφραστα την αποστροφή του για τους πυγμαχούς, τους παλαιστές και τους μονομάχους, αποκαλώντας τους «σαπρούς», ενώ αντιθέτως εκθειάζει τους εγκρατείς που κερδίζουν τη νίκη ενάντια στις ηδονές και τις υλικές απολαύσεις: *«Εἶναι σημάδι μετριότητος να ασχολείται κανείς πολύ με ὅ,τι σχετίζεται με τὸ σῶμα, ὅπως λ.χ. να γυμνάζεται πολύ, να τρώγει πολύ [...]. Το σωστό είναι αυτά να γίνονται ως πάρεργο· ὅλη η φροντίδα πρέπει να είναι στραμμένη στο πνεύμα μας».* Η άσκηση στην εγκράτεια υπήρξε παράδοση στη στωική φιλοσοφία και έχει την καταγωγή της στη Αρχαία Στοά. Αναφέρεται πως ο Ζήνωνας ήταν πολύ ανθεκτικός και λιτός· έτρωγε τροφές που δεν χρειάζονταν ψήσιμο, φορούσε λεπτά ρούχα και είχε τη φήμη του πλέον εγκρατούς ανθρώπου. Για τον Κλεάνθη αναφέρεται πως, ενώ τη νύχτα αντλούσε νερό δουλεύοντας στους κήπους κάποιου Αθηναίου, τη μέρα φρόντιζε για την εξάσκησή του στα επιχειρήματα και πως κάποτε οδηγήθηκε στο δικαστήριο, για να λογοδοτήσει πώς τα κατάφερε και επιβίωσε, ενώ ήταν τόσο φτωχός. Πίσω, βέβαια, από αυτή τη φτώχεια, βρισκόταν ο δάσκαλός του ο Ζήνωνας, ο οποίος εφάρμοζε για την άσκησή του στη στωική φιλοσοφία τη μέθοδο της κοπιαστικής εργασίας και της φτώχειας. Γι' αυτό και ο Ζήνωνας όχι μόνο δεν επέτρεψε στον Κλεάνθη να πάρει το επίδομα των δέκα μυνών που του πρότεινε το δικαστήριο, αλλά του έπαιρνε και ένα μέρος από τον μισθό του, για να τον εξασκεί στην ολιγαρκεία. Την εγκράτεια ενίσχυαν και ο κοντός χιτώνας και το σκληρό κρεβάτι, που ήταν το σύμβολο της ζωής του στωικού βίου. Ο Σενέκας όριζε την εγκράτεια ως εθελοντική φτώχεια. Για τους Στωικούς, ο σκοπός ήταν να προετοιμαστούν για τις ενδεχόμενες στερήσεις, ανακαλύπτοντας πόσο εύκολο ή δύσκολο ήταν να αποφεύγουν όλα εκείνα στα οποία μας έχουν δέσει η συνήθεια, η κοινή γνώμη, η αγωγή, η φροντίδα για υπόληψη, η επιθυμία για επίδειξη· με τις περιοριστικές αυτές δοκιμασίες ήθελαν να δείξουν ότι το απαραίτητο μπορούμε πάντα να το έχουμε στη διάθεσή μας, και ότι δεν πρέπει να μας πιάνει φόβος στη σκέψη ενδεχόμενων στερήσεων. Με τις σωματικές ασκήσεις και τις στερήσεις, δηλαδή, οι Στωικοί σκόπευαν να αποκτήσουν το ψυχικό σθένος να αντισταθούν στις προκλήσεις της ηδονής και της επιθυμίας και γι' αυτό ασχολήθηκαν τόσο επίμονα με την καλλιέργεια της εγκρατείας, που αρχικά φαίνεται να αφορά την αποχή από τα υλικά αγαθά, αλλά εντέλει αποβλέπει στην καλλιέργεια της ψυχικής αντοχής.
- **«τότε οὐ μόνον συμπότης τῶν θεῶν ἔσῃ, ἀλλὰ καὶ συνάρχων»:** συνηθισμένη η συγκεκριμένη εικόνα στη φιλοσοφία των Στωικών· ο άνθρωπος που καταφέρνει να ρυθμίσει τη ζωή του σύμφωνα με τις διδασκαλίες της στωικής φιλοσοφίας (εγκράτεια, απάθεια, λιτότητα, κ.τ.λ.), θα γίνει συνάρχων και ομοτράπεζος των θεών σ' ένα υπερκόσμιο συμπόσιο. Ο θεός του Επίκτητου συγκεντρώνει όλα τα θετικά χαρακτηριστικά. Δεν υπάρχει τίποτα κακό για το οποίο να είναι αίτιος ο θεός. Κάθε άνθρωπος έχει τον θεό μέσα του, άρα μπορεί και να φθάσει στη θέαση εκείνου. Ο Επίκτητος, όπως και όλοι οι Στωικοί, υποστήριζε πως οι νόες μας είναι κυριολεκτικά παράγωγοι του θεού, μέρη του θεού που ο ίδιος έδωσε στον κάθε άνθρωπο. Ως κοσμική λογική που είναι, ο θεός είναι η αρχή που διέπει το σύμπαν, η Φύση που βρίσκεται παντού και σε όλα. Είναι καλό, βέβαια, να διευκρινιστεί πως ο Επίκτητος δεν εννοούσε σε καμία περίπτωση τη θεϊκή

σχέση ή τη θρησκευτική πίστη με τη σημερινή τους σημασία. Για τον Επίκτητο, ο άνθρωπος, αν στηριχθεί στις προσωπικές του δυνάμεις, μπορεί να ξεπεράσει όλα τα εμπόδια και να γίνει ίσος με τον θεό. Συνοψίζοντας, ο θεός του Επίκτητου δημιουργεί στενές σχέσεις με τους ανθρώπους, όπως ένας πατέρας με τον γιο του. Είναι αυτός που καθοδηγεί, αλλά δεν θα βοηθήσει, αν δεν βοηθήσει πρώτα ο άνθρωπος τον εαυτό του. Τέλος, μπορεί να υποστηριχθεί και η άποψη πως ο Επίκτητος θεωρούσε ότι κάθε άνθρωπος είναι και ένας μικρός θεός, ένα «ἀπόσπασμα» του κοσμικού θεού, αφού τόσο ο θεός όσο και ο άνθρωπος συνδέονται μέσω της Λογικής.

- **«Οὕτω γὰρ ποιῶν Διογένης καὶ Ἡράκλειτος»:** Ο Διογένης (412 π.Χ. – 323 π.Χ.), γνωστός και ως Διογένης ο Κυνικός ή Διογένης ο Σινωπεύς, ήταν Έλληνας φιλόσοφος, και ένας από τους θεμελιωτές του Κυνισμού. Φέρεται να γεννήθηκε στη Σινώπη περίπου το 412 π.Χ., (σύμφωνα με άλλες πηγές το 399 π.Χ.), και πέθανε το 323 π.Χ. στην Κόρινθο. Θεωρείται σημαντικός εκπρόσωπος της κυνικής φιλοσοφίας. Χρησιμοποιούσε τον αστεϊσμό και το λογοπαίγνιο ως μέσο για τα διδάγματά του. Πίστευε πως η ευτυχία του ανθρώπου βρίσκεται στη φυσική ζωή και πως μόνο με την εγκράτεια, την αυτάρκεια, τη λιτότητα, την αυτογνωσία και την άσκηση μπορεί κανείς να την εξασφαλίσει. Ο Ηράκλειτος γεννήθηκε γύρω στο 540 π.Χ. στην Έφεσο, στη δεύτερη σημαντική πόλη της Ιωνίας μετά τη Μίλητο. Δεν γνωρίζουμε πολλά για τη ζωή του, εκτός από το ότι δεν απομακρύνθηκε από την πατρίδα του και ότι καταγόταν από παλιά αριστοκρατική οικογένεια. Αρνήθηκε κάθε συμμετοχή στα κοινά της Εφέσου. Γενικά οι σχέσεις του με τους συμπολίτες του ήταν κάκιστες, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι συνεχώς τους επικρίνει και τους ειρωνεύεται. Τον συνοδεύει η φήμη του μισάνθρωπου και του υπερόπτη, πράγμα φυσικό για έναν άνθρωπο που επιδίωξε την απόσταση από το πλήθος. Από το έργο του Ηράκλειτου σώθηκαν περίπου 130 αποσπάσματα. Είναι όλα σύντομα, αποφθεγματικά και αινιγματικά. Στην ουσία αποτελούν χρησμούς: είναι πεζά κείμενα δύο ή τριών γραμμών, με εσωτερικό ρυθμό για να απομνημονεύονται εύκολα, και με νόημα αμφιλεγόμενο. Ότι ο Ηράκλειτος εμπνέεται από το πρότυπο των δελφικών χρησμών είναι ολοφάνερο. Εφαρμόζει και ο ίδιος αυτό που αποδίδει στον Απόλλωνα του δελφικού μαντείου: «οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει» (ἀπόσπασμα 93). Μαθητές δεν επιδίωξε να αποκτήσει, δεν ίδρυσε σχολή, ούτε μερίμνησε ιδιαίτερα για τη σωστή πρόσληψη της σκέψης του. Αντί της συστηματικής διδασκαλίας προτίμησε την απομόνωση του εμπνευσμένου σοφού, του φιλοσόφου που κατέχει την αλήθεια, αλλά επιλέγει να τη μεταδώσει αποσπασματικά μέσα από προσεκτικά διατυπωμένους γρίφους. Ο χαρακτηρισμός «σκοτεινός» φιλόσοφος, που οι αρχαίοι τού απέδιδαν, είναι απολύτως δικαιολογημένος.